

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича
Філологічний факультет
Кафедра сучасної української мови

**ЛІНГВІСТИЧНІ Й МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ
БЕЗОСОБОВОГО РЕЧЕННЯ У 8 КЛАСІ НУШ**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

здобувачка другого рівня вищої освіти, 601 гр.
ОПП «Українська мова та література»
спеціальності 014 Середня освіта
Стринатко Марія Миколаївна

Науковий керівник:

доктор філологічних наук,
професор Кульбабська О. В.

Рецензенти: кандидат філологічних наук,
доцент Шатілова Н. О.;
заступник директора з навчально-виховної
роботи Чернівецького ліцею № 9,
учитель української мови та літератури,
спеціаліст вищої категорії, учитель-методист
Лаба О. В.

До захисту допущено:
протокол засідання кафедри № 7
від «25» листопада 2025 р.

Завідувач кафедри _____ проф. Світлана ШАБАТ-САВКА

Чернівці – 2025

АНОТАЦІЯ

Стринатко М. М. Лінгвістичні й методичні аспекти вивчення безособового речення у 8 класі НУШ

Кваліфікаційну роботу присвячено обґрунтуванню теоретико-методичних засад навчання синтаксису односкладного речення, розробленню методики виформування мовно-мовленнєвої та професійної компетентностей майбутніх учителів української мови та літератури.

Термінологічний вимір поняття „односкладне безособове речення” узагальнено в „Історичному паспорті” на основі не лише наукових праць кінця ХІХ – початку ХХ ст., а й з опорою на підруничкову літературу для учнів / учениць ЗЗСО. Установлено й унаочнено в таблиці релевантні ознаки односкладних речень, які наводять автори підручників для 8 класу Нової української школи. Проаналізовано морфологічні та семантичні параметри головного члена у формі присудка в структурі безособового речення загалом й у мові творів Богдана Лепкого зокрема. Зроблено висновок про своєрідність безособових речень у зіставленні їх з двоскладними структурами, про їхню синоніміку (варіантність).

У кваліфікаційній роботі розкрито й уточнено сутність базових понять дослідження „синтаксична компетентність”; з’ясовано загальнодидактичні та специфічні принципи навчання синтаксису, традиційні та сучасні підходи, форми, методи, засоби, технології навчання граматики майбутніх учителів різнотипних закладів загальної середньої освіти. Особливу увагу сконцентовано на особистісно орієнтованому методі проєктів.

Ключові слова: двоскладне речення, односкладне речення, безособове речення, головний член речення у формі присудка, морфологічні засоби вираження, семантика безособових структур, поширювачі структурної схеми безособового речення, синтаксичні синоніми, трансформація, мовленнєва компетентність майбутніх шкільних вчителів української мови, синтаксична компетентність, проєктний метод, Богдан Лепкий, національно-культурний складник змісту викладання синтаксису.

ABSTRACT

Strynatko M. M. *Linguistic and Methodological Aspects of Studying the Impersonal Sentence in Grade 8 within the New Ukrainian School*

The qualification paper is devoted to substantiating the theoretical and methodological foundations of teaching the syntax of one-member sentences and to developing a methodology for forming linguistic, communicative, and professional competences of future teachers of the Ukrainian language and literature.

The terminological scope of the concept “*one-member impersonal sentence*” is summarized in a “Historical Passport” based not only on scholarly works of the late 19th – early 20th centuries but also on textbook materials for secondary school students. The study identifies and visualizes in tabular form the relevant features of one-member sentences presented by the authors of Grade 8 textbooks designed for the New Ukrainian School. The morphological and semantic parameters of the main clause member functioning as the predicate in the structure of impersonal sentences in general – and in the language of Bohdan Lepkyi’s works in particular – re analyzed. The paper concludes with observations on the specificity of impersonal sentences as compared to two-member structures and their synonymy (variation).

The qualification work reveals and clarifies the essence of the basic concept “*syntactic competence*”; it determines the general didactic and specific principles of teaching syntax, as well as traditional and modern approaches, forms, methods, means, and technologies of teaching grammar to prospective teachers working in various types of general secondary education institutions. Particular attention is focused on the learner-centered project method.

Key words: *two-member sentence, one-member sentence, impersonal sentence, main clause member functioning as predicate, morphological means of expression, semantics of impersonal structures, modifiers of the structural pattern of the impersonal sentence, syntactic synonyms, transformation, communicative competence of future teachers of Ukrainian, syntactic competence, project method, Bohdan Lepkyi, national and cultural component of syntax teaching content.*

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
ABSTRACT.....	3
ВСТУП.....	6
Розділ 1. ОДНОСКЛАДНЕ БЕЗОСОБОВЕ РЕЧЕННЯ В ПАРАДИГМІ МОВОЗНАВЧОЇ НАУКИ ТА ЛІНГВОДИДАКТИКИ.....	13
1.1. Історичний паспорт термінопоняття „односкладне безособове речення” як документування його еволюції.....	13
1.2. Класифікаційні параметри односкладних безособових речень.....	22
1.3. Висновки до розділу 1.....	27
Розділ 2. ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНА ОСНОВА ГОЛОВНОГО КОМПОНЕНТА ОДНОСКЛАДНИХ БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ У НАУКОВІЙ ГРАМАТИЦІ ТА ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ.....	29
2.1 Безособові речення дієслівного підтипу.....	29
2.1.1. Безособові речення, головний член яких виражений безособовим дієсловом.....	29
2.1.2. Безособові речення, головний член яких виражений особовим дієсловом, ужитим у безособовому значенні.....	38
2.1.3. Безособові речення, головний член яких виражений незмінною формою на <i>-но, -то</i>	42
2.2. Безособові речення, головний член яких виражений якісно-означальним прислівником на <i>-о, -е</i> й адвербіалізованим іменником.....	47
2.3. Безособові речення з присудковими словами на зразок <i>(не) можна, (не) треба</i> та інфінітивом.....	49
2.4. Безособові речення із заперечними словами <i>немає (нема)</i>	51
2.5. Висновки до розділу 2.....	53
Розділ 3. НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СУПРОВІД ВИВЧЕННЯ ОДНОСКЛАДНОГО БЕЗОСОБОВОГО РЕЧЕННЯ У 8 КЛАСІ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ.....	55

3.1. Аналіз організаційно-методичного й навчально-методичного забезпечення синтаксису безособового речення в ЗЗСО.....	55
3.2. Критерії дослідження та показники рівня сформованості знань і вмінь учнів 8-х класів у процесі вивчення безособових конструкцій.....	58
3.3. Висновки до розділу 3.....	64
Розділ 4. ПРОЄКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЗАСІБ МОТИВАЦІЇ УЧНІВ /	
УЧЕНИЦЬ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ „БЕЗОСОБОВЕ РЕЧЕННЯ”..	66
4.1. Термінологічний обшир поняття <i>проектне навчання</i>	66
4.2. Класифікація проєктів в аспекті особистісно орієнтованого навчання української мови в ЗЗСО.....	69
4.3. Модель проєктної роботи „Безособові односкладні речення” для учнів / учениць 8 класу.....	71
4.4. Висновки до розділу 4.....	79
ВИСНОВКИ.....	80
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	85
ДОДАТКИ.....	93
<i>Додаток А. Порівняльний аналіз модельних навчальних програм (МНП) з української мови для 5–9 класів.....</i>	<i>94</i>
<i>Додаток Б. Рівні й критерії формувального оцінювання знань і вмінь учнівства з теми „Односкладні речення. Безособові речення”.....</i>	<i>98</i>

ВСТУП

Актуальність теми. У період виформування сучасної парадигми освіти в Україні особливої ваги набувають актуальні питання виховання успішного мовця, створення ефективного навчального простору, у якому відбувається становлення кожного учня та учениці, які володіють системою знань про закони природи, суспільства й мислення, виявляють розвинені комунікативні і творчі здібності, навички текстотворення в усіх функційних стилях української мови. Зазначені процеси регулюють Закони України „Про освіту” та „Про повну загальну середню освіту”, Загальноєвропейські рекомендації з мовної освіти, Постанова КМУ „Про Державну національну програму „Освіта” („Україна ХХІ століття”)”, „Державний стандарт базової середньої освіти” (2020), „Державний стандарт профільної середньої освіти” (2024) тощо.

У цьому контексті методологічним орієнтиром „виховання інноватора та громадянина”, який „уміє ухвалювати відповідальні рішення, застосовувати нові знання на практиці, ефективно репрезентувати себе в усіх сферах життєдіяльності” [47] є концепція „Нова українська школа” (2016), що її нині впроваджено в освітній процес 1–8 класів. У стратегічному документі констатовано: „знання та вміння, взаємопов’язані з ціннісними орієнтирами учня / учениці”, виформовують *ключові* (їх 11) та *предметні компетентності* [43] (напр., на уроках української мови їх 12: мовленнєва, мовна, лексична, графічна, орфографічна, орфоепічна, семантична, функційна, стилістична, риторична, інтелектуальна й креативна [див.: 61]). Зокрема, *синтаксична компетентність* належить до основних мовних (предметних) компетентностей, що охоплює знання про складники, так „необхідних школярам у різних ситуаціях комунікативного дискурсу, що передбачає їхню здатність користуватися усною й писемною літературною мовою, послуговуватися необхідним арсеналом синтаксичних мовних одиниць різних структурних рівнів (словосполучення, речення, текст, складне синтаксичне ціле), синтаксичних конструкцій певних видів і сполучних засобів (сполучникові, безсполучникові,

складносурядні, складнопідрядні, складні речення з різними видами зв'язку та ін.) з урахуванням функціонально-стильових різновидів мовлення відповідно до теми, мети, ситуації спілкування, провідних жанрів комунікації” [48].

Широку перспективу щодо збагачення мовлення учнів / учениць і розвитку їхнього мислення відкриває поліаспектна з огляду на сучасну синтаксичну теорію та складна для засвоєння восьмикласниками та восьмикласницями з психолінгвістичного погляду тема «Просте односкладне речення».

Речення з одним головним членом вирізняються активним функціонуванням у різних стилях та жанрах мовлення, оскільки вони є яскравими виражальними засобами й елементами текстотворення, володіють багатством семантико-стилістичних відтінків у сфері простого речення та системою синонімічних відношень з іншими типами синтаксичних одиниць (Г. Арполенко, Н. Вітрук, В. Горяний, Н. Гуйванюк, С. Єрмоленко, М. Заборна, З. Іваненко, О. Кульбабська, Н. Мордюк, В. Мороз, Л. Олійник, В. Сидоренко, Р. Христіанінова та ін.)

Особливе місце в типології простого односкладного речення відведено безособовим конструкціям, теоретичні засади яких в українському мовознавстві закладено наприкінці XIX ст. – першій половині XX ст. (О. Курило, С. Смеречинський, В. Сімович, О. Смаль-Стоцький, О. Синявський та ін.) та поглиблено в XXI ст. (І. Вихованець, К. Городенська, А. Загнітко, Л. Коваль, М. Мірченко та ін.).

Односкладні безособові речення – це одна з найскладніших тем із т. зв. шкільного синтаксису, оскільки їм притаманні такі ознаки:

- різноманітність структурно-семантичних підтипів;
- багатий арсенал засобів морфологічного вираження головного члена речення, що формально співвідноситься з присудком (за шкільною програмою);
- специфічне значення, адже дію чи стан у безособовому реченні мовці сприймають незалежно від активного діяча;
- функціонування в усіх стилях сучасної літературної української мови.

Отже, з огляду на формально-синтаксичну, семантико-синтаксичну та

комунікативну природу безособових речень, вважаємо за необхідне збагачувати усне й писемне мовлення школярів / школярок простими реченнями безособового типу, виформовувати навички й уміння вживати їх відповідно до комунікативної мети та ситуації спілкування. Для реалізації цієї мети варто змінити підходи до вивчення безособових речень, оскільки „традиційне вивчення безособових речень, спрямоване на дослідження їхніх структурних особливостей, а отже, не здатне спонукати учнів до емоційного сприйняття цих конструкцій” [там само], мотивувати до збагачення власного мовлення цим різновидом односкладних речень.

Аналіз фактичного матеріалу дав підстави для висновку: незважаючи на достатнє розпрацювання проблеми формально-синтаксичної, семантико-синтаксичної та комунікативної специфіки односкладних безособових речень в українському мовознавстві, дотепер залишаються питання, що потребують спеціального дослідження. Зокрема, *актуальність наукової розвідки* зумовлена необхідністю:

- установлення розбіжностей між найновішою науковою концепцією та традиційною (шкільною) граматикою щодо принципів класифікації безособових речень;

- розроблення алгоритмів збагачення мовлення восьмикласників / восьмикласниць таким важливим синтаксичним засобом як односкладне безособове речення;

- випрацювання навичок уживання синтаксичних синонімів *двоскладне речення ↔ односкладне безособове речення* у зв'язному мовленні.

Об'єкт дослідження – просте односкладне безособове речення в сучасній українській мові.

Предмет дослідження – структурно-семантичні та функційні параметри безособових речень, а також методи, прийоми й система вправ для вивчення цих одиниць синтаксису на уроках української мови у 8-х класах Нової української школи, виформування мовленнєвої компетентності здобувачів освіти.

Мета дослідження полягає в обґрунтуванні теоретико-методичних засад навчання синтаксису односкладного безособового речення учнів / учениць 8 класу ЗЗСО з опорою на сучасний комплексний підхід до аналізу цих синтаксичних одиниць, у розробленні навчального дослідницького проєкту для мотивації здобувачів середньої освіти до науково-пошукової роботи.

Реалізація мети передбачає розв'язання низки **завдань**:

1. Описати наукові засади дослідження односкладних безособових речень в українському мовознавстві.
2. Визначити структурно-семантичні й комунікативні особливості безособових речень у сучасній українській мові.
3. Проаналізувати організаційно-методичне й навчально-методичне забезпечення синтаксису безособового речення в ЗЗСО.
4. Провести констатувальний експеримент: за допомогою зрізових письмових робіт, під час індивідуального опитування узагальнити специфіку сприйняття і використання простих односкладних речень з безособовою семантикою в мовленні учнів / учениць, типологізувати граматичні похибки, установити причини їх появи.
5. Розпрацювати навчальний проєкт з теми «Безособові речення» з опертям на науково-теоретичні й експериментальні дані.

Об'єкт дослідження – просте односкладне безособове речення в сучасній українській мові.

Предмет дослідження – структурно-семантичні та функційні параметри безособових речень, а також методи, прийоми й проєктні технології для вивчення цих одиниць синтаксису на уроках української мови у 8-х класах Нової української школи, виформування мовленнєвої компетентності здобувачів освіти.

Матеріал дослідження. Установлюючи лінгвальні та методичні засади дослідження безособових речень, візьмемо до уваги мову творів Богдана Лепкого, українського педагога, прозаїка, поета, мистецтвознавця, літературознавця, літературного критика, перекладача, історика літератури,

видавця, публіциста, громадсько-культурного діяча, художника. Важливо, що творчість Б. Лепкого вивчають у 7 класі НУШ («Мишка (казка для дітей: для малих і великих)») та 11 класі – повість «Мотря». Богдан Лепкий прагнув до справжньої народності, яскравості, емоційності та виразності мови. Адже він у своїх творах розкрив багатство її словника, невичерпні структурні і стилістичні властивості, в яких виявляється традиційність народної мови для творення найскладнішої думки, найтоншого почуття. Він майстерно користувався словником народної мови, її синонімією, фразеологією, засобами образності, багатством її граматичних форм і синтаксису.

Методи аналізу. Окреслені мета й завдання дослідження зумовили використання таких методів і прийомів: 1) **теоретичні**, що охоплюють *аналіз та синтез* – з метою виокремлення присутніх формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних і функційних ознак простих безособових речень та об'єднання цих елементів для цілісного розуміння лінгвальної природи досліджуваних одиниць; *індукції* – для одержання об'єктивних висновків у напрямі *від конкретного до загального*; *абстрагування* – для відволікання від певних властивостей об'єкта дослідження з метою виокремлення його найсуттєвіших ознак; *узагальнення наукових положень* синтаксису безособового речення – для розпрацювання системи практичних завдань, що забезпечують виформування в восьмикласників / восьмикласниць синтаксичної компетентності у процесі вивчення безособового речення; 2) **емпіричні**: *метод спостереження* – для вивчення нормативно-правової бази, модельних і навчальних програм для учнів і учениць 8-х класів Нової української школи; *метод анкетування* – для установлення показників рівня сформованості знань і вмінь здобувачів освіти у процесі вивчення безособових конструкцій; 3) **метод кількісних підрахунків** для верифікації гіпотези й висновків кваліфікаційного дослідження.

Наукова новизна кваліфікаційної роботи зумовлена метою та завданнями дослідження: *уперше* встановлено співвідношення наукової теорії простого односкладного речення з її реалізацією в модельних і навчальних програмах Нової української школи; *новим* є аналіз організаційно-методичного й

навчально-методичного забезпечення синтаксису безособового речення в ЗЗСО; на основі констатувального експерименту узагальнено особливості сприйняття і використання простих односкладних речень з безособовою семантикою в мовленні учнів / учениць (особистісно-орієнтований і комунікативно-діяльнісний підходи), уґрунтовано доцільність і ефективність дібраних методів і прийомів для роботи на уроках і в позакласній роботі, апробовано метод проєктів під час вивчення теми «Безособові речення» з опертям на науково-теоретичні й експериментальні дані.

Практичне значення одержаних результатів убачаємо в можливості використання основних тверджень і дібраного фактичного матеріалу кваліфікаційної роботи в навчальному процесі базової середньої школи, під час укладання навчальних програм із синтаксису української мови, у підготовці до уроків із синтаксису безособового речення майбутніх учителів-філологів.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення кваліфікаційної роботи, а також практичні результати дослідження представлено на 3-х студентських наукових конференціях:

1. *Волинська весна: перші паростки науки*: ІХ Всеукраїнська студентська науково-практична онлайн-конференція (12 березня 2025 року, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради) – сертифікат учасниці.

2. *Студентська наукова конференція Чернівецького національного університету* (Чернівці, 12–13 травня 2025 р.). Філологічний факультет.

3. *Освіта в євроінтеграційному та національному вимірах*: міжнародна науково-практична конференція (15 квітня 2025 року, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка) – сертифікат учасниці.

4. *Початкова й базова шкільна освіта*: Х Всеукраїнська науково-практична конференція для студентів, магістрантів та молодих науковців (04 листопада 2025 року, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка).

Публікації. Результати кваліфікаційного дослідження висвітлено в 3-х тезах доповідей:

1. *Стринатко М.* Формування здоров'язбережувальної компетентності учнів на уроках української мови. *Волинська весна: перші паростки науки*: збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської студентської науково-практичної онлайн-конференції (12 березня 2025 року, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради) / уклад. С. Марчук, Н. Борбич, І. Ковальчук. Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2025. С. 320–324. URL: https://lpc.in.ua/wp-content/uploads/2025/03/zb_volyn.-vesna_2025.pdf

2. *Стринатко М.* Типологічна класифікація навчальних проєктів. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного університету* (12–13 травня 2025 р.). Філологічний факультет. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т імені Юрія Федьковича, 2025. С. 177–178. URL: <https://www.chnu.edu.ua/media/qcuff4wf/2025-filolohichniy-f-t.pdf>

3. *Стринатко М.* Творчий розвиток школярів на уроках української мови засобами інтерактивних методів навчання. *Освіта в євроінтеграційному та національному вимірах* : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 15 квітня 2025 р.). Суми : СДПУ ім. А. С. Макаренка, 2025. С. 163–165.

Структура кваліфікаційної роботи. Дослідження складається зі вступу, двох анотацій українською та англійською мовою з ключовими словами, чотирьох розділів (вони містять 10 таблиць), висновків і списку використаної літератури (79 позицій). У двох додатках репрезентовано результати порівняльного аналізу модельних навчальних програм з української мови для 5–9 класів (*Додаток А*) та рівні й критерії формування оцінювання знань і вмінь учнівства з теми „Односкладні речення. Безособові речення” (*Додаток Б*). Загальний обсяг роботи – 99 сторінок, із них 79 – основного тексту.

Розділ 1

ОДНОСКЛАДНЕ БЕЗОСОБОВЕ РЕЧЕННЯ В ПАРИДИГМІ МОВОЗНАВЧОЇ НАУКИ ТА ЛІНГВОДИДАКТИКИ

1.1. Історичний паспорт термінопоняття „односкладне безособове речення” як документування його еволюції

У традиційних і сучасних граматичних працях речення за будовою поділяють на *прості* (мають одну граматичну основу) і *складні* (структуровані двома й більше предикативними центрами).

Прості речення за способом вираження предикативності, зі свого боку, поділяють на *односкладні* й *двоскладні*. Подеколи обидва типи синтаксичних структур можуть мати те саме семантичне навантаження, виражати логічний зміст, хоча вони завжди відрізняються граматично. Така властивість є основним чинником їхньої варіативності, або формально-семантичних співвідношень (за Ніною Гуйванюк [12]). І водночас, як слушно зазначає С. Я. Єрмоленко, і двоскладні, і односкладні речення в мові не зайві: „Мова не могла б бути повноцінним засобом спілкування між людьми, якби вона ігнорувала цю багату можливість виражати найрізноманітніші смислові, суб’єктивно-модальні та емоційно-оцінні відтінки” [18, с. 8].

Кожна мовна структура – єдність форми і змісту. Утім, „...в кожному окремому випадку треба прагнути до діалектичної єдності двох процесів – відтворення позамовного змісту, абстрактного семантичного інваріанта та встановлення семантичних відносин між конкретними варіативними формами, що функціонують у мові” [там само, с. 13].

На наш погляд, у такому діалектичному зв’язку перебувають двоскладні та односкладні структури сучасної української мови. Порівн. визначення:

„**Двоскладними** звуться такі прості речення, синтаксичний центр яких складається з двох синтаксично пов’язаних повнозначних лексичних компонентів речення, кожен з яких може об’єднувати навколо себе окремі

синтаксично залежні від нього лексичні компоненти” [59, с. 149].

„**Односкладні** – речення з одним головним членом, які не потребують поповнення другим головним членом ані з огляду на їхню форму, ані на зміст” [там само, с. 232].

Класифікація речень на односкладні та двоскладні ґрунтується на кількості головних членів (за складом граматичної основи) і способі репрезентації *предикативності* (співвіднесеності реченнєвого змісту з дійсністю), яка сконцентрована в семантичних та граматичних властивостях головного члена. Якщо в двоскладних реченнях предикативність виражена двома головними членами: найчастіше видо-способовими та часовими формами дієвідмінюваних дієслів та підметом, що маркує категорію персональності (особовості), то в односкладних реченнях формально-синтаксичне значення предикативності виражає один самодостатній вербалізований головний член, що без контексту виформовує завершену думку. Порівн: *Подавали нову страву* (односкладне, неозначено-особове). *Зі шматків усякого м'ясива був вироблений по-мистецьки олень...* (двоскладне). *Було спекотно* (односкладне, безособове) (Б. Лепкий. Мотря, 34, с. 5).

Історія односкладних безособових речень тісно пов'язана з підходами до простих односкладних речень узагалі. У теоретичних працях українських дослідників першої половини ХХ ст. обґрунтовано методологічні засади двоскладного та односкладного речень. „Характеристика цих типів речень ґрунтується на формальних показниках – наявності / відсутності головних членів речення. Важливо, що таке розмежування речень можливо лише з позицій формально-граматичної організації речення, оскільки з власне семантичного боку всі речення – двоскладні” [11, с. 52].

На початку ХХ століття в українському мовознавстві продовжено спроби вивчення односкладного речення, ототожнюючи його з *двоскладним неповним*, із пропущеним підметом [22].

Не була, на жаль, достатньо виявлена специфіка односкладних речень і лінгвістами *психолого-граматичного напрямку*, які визначали основою речення

присудок (О. О. Потебня). Без присудка речення вважали немислимим, тому що тільки присудок здатний виразити особливий рух думки і дієслівну енергію речення.

Українські лінгвісти 30-х років ХХ ст. намагалися осучаснити визначення односкладного речення та запропонувати несуперечливу його номінацію (див. *Таблиця 1*).

Таблиця 1

**Історичний паспорт термінів на позначення типів речень
за складом граматичної основи**

<i>Двоскладне просте речення (ДПР)</i>	<i>Односкладне просте речення (ОПР)</i>
<i>Термінопоняття для номінації ДПР:</i> - двочленне [45, с. 28; 24, с. 46]; - двочленове [22, с. 48]; - двоелементне [63, с. 93]; - двокомпонентне, або двоядерне [51, с. 182]; - двоскладне речення – уперше визначили термін у сучасному розумінні Є. В. Кротевич та Н. С. Родзевич [24, с. 46]; нині є загальноновживаним у підручниковій літературі для ЗВО [7, с. 94; 16, с. 366; 20, с. 125; 40, с. 202; 59, с. 30; 64, с. 399 та ін.] та підручниках для ЗЗСО [65, с. 17; 66, с. 46; 67, с. 44; 68, с. 40; 69, с. 34; 70, с. 67].	<i>Термінопоняття для номінації ОПР:</i> - неповне [22, с. 21]; - одночленне речення [45, с. 146; 24, с. 109]; - одноелементне речення [63, с. 93]; - однадерне речення [51, с. 183]; - односкладне речення – уперше термін подано в „Словнику лінгвістичних термінів” [24, с. 109] і широко представлено в сучасних підручниках для ЗВО [7, с. 94; 16, с. 130; 20, с. 125; 40, с. 231; 64, с. 112 та ін.] та підручниках для ЗЗСО [65, с. 59; 66, с. 113; 67, с. 90; 68, с. 118; 69, с. 138; 70, с. 123].
<i>Визначення термінопоняття:</i> „Дwochленне речення складається з підмета і присудка” [44, с. 145]. „Двоскладне (дwochленне) речення – речення, граматичний центр якого складається з двох головних членів – підмета і присудка” [24, с. 46]. „Двоскладні речення – речення з двома головними членами речення – підметом і присудком” [59, с. 30; 7, с. 94; 16, с. 366; 66, с. 399]. та ін.	<i>Визначення термінопоняття:</i> „Одночленне речення, таке, що відходить від звичайної норми... одного з основних членів може не бути” [44, с. 146]. Односкладне речення – речення, у якому існує лише один член, „який лише співвідноситься (здебільшого) з підметом і присудком двоскладного речення [24, с. 109]; Однадерні речення – це „похідні моделі та їхні варіанти, які з

	формально-граматичного погляду характеризуються наявністю самодостатнього головного члена, а з семантичного – наявністю суб'єкта і предиката, самого предиката чи нерозчленованого компонента” [51, с. 183] та ін.
Спільні ознаки категорії обох структурних типів речень: – синтаксична і логічна подільність на компоненти, – монопредикативність (співвіднесеність із дійсністю); – здатність виражати відносно завершену думку; – інтонаційна оформленість; – можливість поширення через уведення другорядних членів речення, що залежать від граматичного центру і виформовують із ним єдиний синтаксичний комплекс тощо.	

Граматичний центр односкладного речення структурований єдиним головним членом, що його нерідко кваліфікують то як „присудок”, то як „підмет”, беручи до уваги структурну тотожність із ідентичними назвами головних членів двоскладного речення. Отож і терміни на позначення типів односкладного речення такі: „речення з граматичним підметом дістало назву *підметові* і, відповідно, без підмета – *безпідметові*” [31, с. 5; 44, с. 147; 58, с. 78]; *речення з невизначеним підметом* [42, с. 28] та ін.

Таке витлумачення не може бути виправданим, тому що головний член односкладного речення акумулює семантику суб'єкта (виконавця дії, носія стану, якості, кількості) і предиката (виражає дію, процес, ознаку, кількість), тобто те значення, яке у двоскладному реченні передають два головні члени – підмет і присудок, в односкладному реченні це значення репрезентує один головний член. Він паралельно називає предмет або явище і водночас констатує його наявність, визначає кореляцію дії та предмета (суб'єкта), репрезентує стосунок до реальності, тобто виражає предикативне значення речення.

У науковому синтаксисі виразно переважає термінологічне найменування „головний член”, а в шкільному – „головний член у формі присудка” і „головний член у формі підмета” [72, с. 98 і далі; 73, с. 133 і далі; 74, с. 72; 67, с. 90; 65, с. 59;

66, с. 118; 69, с. 141; 70, с. 123]. Утім, у деяких підручниках спостережено змішування термінології на означення центральних компонентів двоскладного й односкладного речень. Наприклад, у працях О. П. Глазової, Онатій, Ткачука йдеться про „головний член-підмет” і „головний член-присудок” в односкладних реченнях [71, с. 142 і далі; 68, с. 120 і далі; 69, с. 148]. Як зазначає П. С. Дудик: „Структурно-граматичний центр односкладного речення представлений у єдиному головному члені. Другого головного члена немає, і його не відтворюють ні з структурно-змістової природи односкладного речення, ні з контексту. Тому односкладні речення є повними” [59, с. 233].

Інформацію про специфіку односкладних речень, що її містять шкільні підручники для НУШ узагальнимо в Таблиці № 2.

Таблиця № 2

**Специфіка односкладних речень (ОР)
(за матеріалами підручників для 8 класу НУШ)**

Релевантні ознаки односкладного речення	<i>Авраменко О., Тищенко З.</i>	<i>Голуб Н., Горошкіна О.</i>	<i>Заболотний О., Заболотний В.</i>	<i>Онатій А., Ткачук Т.</i>
1. ОР становить структурний різновид простого речення	с. 90	с. 59	с. 113	-
2. Організаційний грамат. центр ОР – один головн. член	головний член „у формі присудка” або „у формі підмета” [с. 90].	головний член „у формі присудка” або „у формі підмета” [с. 59].	„Головний член ОР не можна називати підметом або присудком. Адже підмет і присудок взаємопов’язані (не можуть існувати один без одного), а в ОР гол. член суміщає в собі функції підмета і присудка. Тому правильно сказати так: ОР з ГОЛОВНИМ	„Головний член-підмет” і „головний член-присудок” [с. 120].

			членом у формі підмета або присудка” [с. 113].	
3. Головн. член ОР – специфічне, особливе синтаксичне явище:	„Другий головний член ОР не потрібний, бо його зміст і так зрозумілий” [с. 90].	„Другий головний член ОР не потрібний (або неможливий)” [с. 59].	„До структури цього речення можна легко ввести, напр., другий головний член ОР, але він не потрібний ” [с. 113].	„Особові закінчення дієслів в українській мові дають змогу будувати синтаксичні конструкції без деяких звичних членів речення” [с. 118].
ВИСНОВОК: Тлумачення специфіки односкладного речення спричинене впливом його структурної тотожності з аналогійними номінаціями головних членів у двоскладному реченні. Але таке витлумачення ґрунтується га суто морфологічних ознаках.				
4. Головн. член ОР виконує дві функції (семантичну та граматичну), які в двоскладному реченні розподілені між підметом і присудком	–	–	–	–
5. Граматична функція головн. члена ОР (виражає стосунок названих дій, станів, процесів, явищ або предметів до дійсності, тобто предикативність)	–	–	–	–
6. Семантична функція головн. члена ОР	–	–	„Головн. член ОР називає предмет або явище і водночас стверджує його наявність, характеризує дію в її зв’язку з предметом, указує на	–

			відношення до дійсності” [с. 114].	
7. Наявність лише одного головн. члена у структурі ОР не впливає на структурну й змістову цілісність речення.	„У речення <i>Давно читаєш?</i> Можна ввести підмет (<i>Ти давно читаєш?</i>), але потреби в цьому нема, бо особове закінчення <i>-єш</i> указує, що дію виконує 2-га ос. одн. – <i>ти</i> . Тому такі речення вважаємо повними ” [с. 90].	„ <i>Люблю життя</i> (введення підмета можливе, однак це зайве, оскільки дієслово-присудок [?! – <i>С. М.</i>] своєю формою вказує на першу особу однини” [с. 59].	„ <i>Отак пролечу сніжком над долиною</i> (А. Мал.). До структури цього речення можна легко ввести підмет <i>я</i> , але потреби в цьому немає, бо дієсл. <i>прилечу</i> вказує, що дія приписується саме 1-й ос. одн.” [с. 113].	„Коли хтось каже Малюю схему, то закінчення дієслова <i>-ю</i> вказує на носія дії – <i>я</i> . Так само закінчення <i>-ємо</i> вказує, що носієм дії є <i>ми</i> ” [с. 118].
8. ОР – це повні речення	с. 90	с. 59	с. 113	с. 118
9. ОР синонімічні з двоскладними	–	–	с. 113	с. 122
10. Як і двоскладні речення, ОР бувають поширені та непоширені	Такої інформації (крім підручника <i>Авраменко О., Тищенко З.</i> , с. 90) у параграфах немає, але у наведених прикладах підкреслено другорядні члени речення			
11. ОР як частини складного	–	„ОР, як і двоскладні, можуть бути частиною складного речення” [с. 59].	„ОР, як і двоскладні, можуть бути частиною складного речення” [с. 113].	–
12. Функції ОР	„ОР візноманітнюють мовлення, вони можуть передавати такі відтінки думки й почуття, що неможливо відтворити двоскладними реченнями” [с. 90].	„ОР сприяють лаконічності мовлення, передають експресивність” [с. 62].	–	–

Морфологічні варіанти головного члена односкладного речення охоплюють різні повнозначні частини мови: іменні форми в називному або

родовому відмінках; інфінітив; дієвідмінювані форми дієслова (окрім 3-ї особи однини минулого часу дійсного способу); синтаксично-неподільні словосполучення; безособово-предикативне слово або категорія стану (предикативний прислівник).

У загальній лінгвістичній літературі значне місце посідає питання про **безособові речення**. Багато визначних лінгвістів і філософів присвятило цьому питанню цілі монографії чи численні сторінки в загальних лінгвістичних працях.

На нашу думку, для того, щоб краще зрозуміти, що таке безособові речення, необхідно встановити, у якому співвідношенні перебувають мова та мислення, оскільки мислення та мова перебувають у двобічному взаємозв'язку.

Філософи й лінгвісти давно уже намагались вирішити питання, що таке безособові речення, коли і чому ці речення з'явилися в мові. Першим дослідником безособових речень словенських мов вважають австрійського вченого Франьо Міклошича. У праці „Безсуб'єктні речення” він подав докладну класифікацію безособових речень усіх словенських мов, залучивши для порівняння безособові звороти латинської, грецької, німецької мов; праця містить багато прикладів, узятих з української мови [про це докладніше: 62, с. 24].

Якщо Ф. Міклошич – перший класифікатор, то О. О. Потебня – перший дослідник походження, еволюції, граматичної будови безособових речень східнослов'янських мов. Український учений глибоко аналізує синтаксичну безособовість; особливо ж цінним з цього погляду є розділ „Усунення підмета”. Загалом у ході вивчення безособових речень поставали різні питання: про походження безособових речень, про час їх появи, шляхи розвитку, співвідношення особових та безособових синтаксичних одиниць. З опорою на логіко-граматичні параметри обґрунтовано, що „Поява безособових конструкцій – це результат розвитку абстрактного мислення, оскільки в них наявна відсутність конкретного діяча, який міг би викликати чи виконувати певну дію” [39, с. 97].

Б. М. Кулик вважає, що „безособові речення виражають так звані *безособові судження*, у яких носій ознаки (стану), приписуваної йому головним членом, або не названий (у свідомості він може існувати як певні образи, якими може бути саме навколишнє середовище), або ж названий непрямим відмінком іменника. Отже, граматично вираженого підмета в безособовому реченні немає, не підказується він і формою головного члена речення. Саме цією ознакою безособові речення як односкладні, безпідметові відрізняються від неозначено-особових, узагальнено-особових, які також належать до односкладних безпідметових, але дійова особа в них мислиться як особа неозначена або узагальнена” [25, с. 90].

Своєрідність безособових речень, зазначає П. С. Дудик, наочно проступає при зіставленні їх з двоскладними структурами. „Якщо в двоскладному реченні виділяється предмет (у граматичному розумінні) і дія стверджує їх щонайменший зв'язок, то в скільки-небудь типовому односкладному реченні підкреслюється стихійність дії або ж її нейтральність у відношенні до особи. Тому-то недоречним чи, в кращому випадку, помітно штучним виявляється питання про те, ким реалізуються процеси, дії, стани, які втілюються у моделі безособової конструкції” [15, с. 114]. Варіантні назви односкладних безособових речень узагальнимо в Таблиці № 3.

Таблиця 3

Варіантні назви безособових речень

Термінологічний паспорт безособових речень
- <i>неповне безосібне: Вечоріє. Досадно</i> [22, с. 21];
- <i>речення з невизначеним підметом</i> [42, с. 28];
- „ <i>безпідметові на -но, -то; прислівникові, дієйменникові; на -ло; на -ся</i> ” [49, с. 198–202.];
- <i>безособові</i> (до них належать <i>інфінітивні та відносно-безособові</i> [30, с. 61, 68]; „Сучасні праці з синтаксису української мови містять згадані вище поняття, номіновані здебільшого описово: <i>власне безособові; безособові речення, головний член яких виражений особовим дієсловом, ужитим у безособовому значенні; безособові, у яких головний член виражений предикативною формою на -но, -то; безособові конструкції, головний член яких виражений прислівником; безособові конструкції, головний член яких виражений предикативними словами типу гріх, біда, жаль та ін.; безособові речення з</i>

головним членом, вираженням предикативним словом нема, при якому наявний непрямий додаток у формі родового відмінка, що називає особу чи предмет, відсутність яких стверджується” [64, с. 125].

У підручковій літературі для учнів / учениць 8 класу та чинних модельних програмах рекомендовано один термін – односкладні речення.

Питанням безособових речень займається в наш час багато лінгвістів. Серед них значний вклад у розвиток цього питання внесли Й. Ф. Андерш, Н. М. Арват, Г. П. Арполенко, М. П. Баган, Л. М. Близнюк, Л. А. Булаховський, І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська, Л. В. Зайко, Л. М. Коваль та багато інших. У своїй роботі ми будемо розглядати безособові речення з урахуванням найновіших положень про них.

1.2. Класифікаційні параметри односкладних безособових речень

Односкладні речення, як ми вже встановили, здавна перебували в центрі наукових зацікавлень учених, утім, у монографічних дослідженнях і підручковій літературі поширилися різні класифікації односкладних речень, оскільки за їхню основу граматисти обирали різні критерії та ознаки, такі, як:

- 1) форма (морфологічне вираження головного члена);
- 2) синтаксичні властивості головного члена (здатність поєднуватись чи не поєднуватись з іменником, що означає носія ознаки);
- 3) значення, властиве тим чи тим односкладним реченням (характер вираження носія ознаки: означеність, неозначеність, узагальненість, безособовість).

„У безособовому реченні головний член виражає не діяльність суб’єкта, а його психічний і фізичний стан, настрій, прагнення, бажання; стан природи, оточення, якийсь процес тощо. В українській мові безособові речення багаті своїм значенням, що зумовлює різноманітність їхньої синтаксичної структури” [30, с. 52].

Л. А. Булаховський у „Курсі сучасної української літературної мови” запропонував цікаву класифікацію безособових речень. Головним для нього є

„виходити з більшої чи меншої віддаленості їх структури від стандартної структури двоскладного речення”, „виходити з того чи іншого способу позначення (або непозначення) дійової особи, того, що в двоскладному реченні виражається, як правило, підметом” [30, с. 52]. А той чи той спосіб позначення дійової особи завжди вкорінюється ще в тій чи тій природі слова, яке є граматичним центром безособового речення – присудка.

Із цього погляду лінгвіст поділяє безособові речення на такі основні групи:

- 1) безособові речення, у яких діяч абсолютно не може бути вираженим;
- 2) „безособові речення, у яких те слово, що в двоскладному реченні означало б дійову особу і що тут функціює як об’єкт, до якого спрямована незалежна від нього дія, виражається давальним відмінком” [30, с. 53];
- 3) безособові речення, у яких дійова особа виражена або може виражатися орудним відмінком. Сюди ж входять і безособові речення на *-но*, *-то*;
- 4) „група відносно-безособових речень, у яких і зміст речення і граматична конструкція вможливають пряме запровадження підмета – іменника в називному відмінку” [там само], але він не вставляється через його неозначеність, узагальненість або другорядність.

Інша класифікація безособових речень представлена у „Сучасній українській літературній мові” Б. М. Кулика. За основу для поділу безособових речень автор бере засоби вираження головного члена, виділяючи такі типи:

- „1) безособові речення, головний член яких виражений безособовим дієсловом” [25, с. 91];
- „2) безособові речення, головний член яких виражений особовим дієсловом у безособовому значенні” [там само];
- „3) безособові речення, головний член яких виражений дієслівною формою на *-но*, *-то*” [там само];
- „4) безособові речення, головний член яких виражений безособово-предикативним словом” [там само].

Характерні особливості безособових речень зумовлені взаємовпливами формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних чинників, зокрема

специфікою головного члена речення та його сполучувальним потенціалом, реченнєвим контекстом, ситуацією мовлення. Залежно від морфологічних параметрів головного члена та його лексичного значення, П. С. Дудик поділяє безособові речення на чотири, як і Б. М. Кулик, різновиди :

„1) безособові речення, головний член яких виражений безособовим дієсловом” [59, с. 244-254];

„2) безособові речення, головний, член яких виражений особовим дієсловом, вжитим у безособовому значенні” [там само];

„3) безособові речення, головний член яких виражений незмінною предикативною формою на *-но, -то*” [там само];

„4) безособові речення, головний член яких виражений словом категорії стану” [там само].

Для І. І. Слинька, Н. В. Гуйванюк та М. Ф. Кобилянської основою для розмежування структурних підтипів безособових речень є різні **способи вираження речового та граматичного значення** (позначення дії – стану; граматична віднесеність його до діяча, до особи, до моменту мовлення) головного члена. З цього погляду автори поділяють безособові речення на чотири підтипи: „1) відмінювано-дієслівні; 2) відмінювано-інфінітивні; 3) зв'язково-іменні; 4) зв'язково-модально-інфінітивні” [51, с. 183].

Усі безособові речення різні за змістом і за формою. Одні з них мають головний член дієслівного походження, інші – іменного. Відповідно **за своїм морфологічним складом і семантикою головного члена** їх можна поділити на: 1) дієслівні безособові речення, до якої належать: а) „безособові речення, головний член яких виражений безособовим дієсловом (без постфікса *-ся* і з *-ся*)”; б) „безособові речення, головний член яких виражений особовим дієсловом у безособовому значенні”; в) „безособові речення з головним членом – незмінною формою на *-но, -то*”; 2) „безособові речення, головний член яких виражений якісно-означальним прислівником на *-о, -е* й адвербіалізованим іменником”; 3) „безособові речення з присудковими словами на зразок *(не) можна, (не) треба* та інфінітивом”; 4) „безособові речення із заперечними словами *немає (нема)*”.

Загальне граматичне значення безособових речень має різноманітне структурне вираження. Але в усіх структурних підтипах є загальний елемент – *форма безособовості*, яка у своїх структурних різновидах є основним засобом вираження значення безособовості.

На нашу думку, певним узагальненням досягнень мовознавства в питанні про безособові речення є підрозділ в академічному синтаксисі сучасної української літературної мови, присвячених цьому питанню.

Отже, безособовими називаємо „такі односкладні речення, головний член яких означає дію або стан, що мислиться як незалежні від будь-якого витворювача дії чи носія стану” [59, с. 244]. Автори праці наголошують, що „головний член безособових речень здебільшого набуває дієслівної форми. Проте можливі й недієслівні форми. Специфіка безособових речень створюється взаємодією семантичних і граматичних чинників, що діють у межах безособової структури” [там само].

З урахуванням семантики й будови розрізняють безособові речення, головний член яких може виражатися:

1) „безособовим дієсловом з афіксом *-ся*” і без нього: *Смеркає. Розвидняється.*

2) безособовим дієсловом середнього роду минулого часу: *Світало.*

3) особовим дієсловом у безособовому значенні (із *-ся* чи без нього): *Мовиться. Темніє.*

4) особовим дієсловом у значенні безособового (здебільшого у формі середнього роду минулого часу): *Двері залило.*

5) незмінними присудковими формами на *-но*, *-то*: *Жито копитами збито.*

6) якісно-означальними прислівниками на *-о*, *-е*: *Стало тепло, тихо.*

7) адвербіалізованими іменниками на зразок *гріх, шкода* тощо.

8) присудковими словами на зразок *(не) можна*, *(не) треба* та інфінітивом: *Треба вчитися. Не можна забувати героїв.*

9) заперечними словами *немає* (*нема*), *ні* (*ані*): *Вітру немає. Ні звуку.*

10) дієсловом *бути* із запереченням: *Не було вогню*.

11) аналітичною формою з інфінітивом або лише інфінітивом (з часткою *б(би)* або без неї): *Приємно писати. Покликати б друзів*.

Специфіку безособових речень оприявнюємо, як ми уже зазначали, у процесі зіставлення їх із двоскладними структурами. Порівн.: „*Не так часто працюю пізно увечері над спеціальною літературою*” та „*Не так часто мені працюється пізно увечері над спеціальною літературою*”. Або: „*Я не сплю*” та „*Мені не спиться*”. „У двоскладних реченнях дія або стан відтворюються як залежні від особи (*я не працюю*, бо, може, роблю це з власної волі, щоб відпочити, зайнятись чимось іншим тощо; *я не сплю*, бо теж чиню так свідомо, з певною метою). Натомість в односкладних реченнях дія або стан виступають як незалежні від особи, як такі, що настають самі по собі: *мені не працюється*, хоч, можливо, це ніяк не узгоджується із сприятливими умовами для праці та бажанням працювати” [62, с. 26].

Якщо у формально-синтаксичному аспекті в двоскладному реченні виокремлюємо предмет і дію, констатуємо їх взаємозалежний зв'язок – кореляцію, то в безособовому реченні акцентуємо увагу на стихійності дії, / стану чи на її нейтральності у стосунку до діяча або носія стану, „тому то й недоречним чи, в кращому разі, помітно штучним виявиться запитання про те, ким реалізуються процеси, дії, стани, які втілюються в моделі безособової конструкції” [16, с. 26].

Через те, що прикметною ознакою безособових речень є відсутність активного суб'єкта дії або пасивного носія стану, вони не можуть репрезентувати спонукальне значення.

Отже, у більшості робіт з українського мовознавства безособові речення пояснюють традиційно, тобто з граматичного боку – беруть до уваги відсутність підмета.

1.3. Висновки до розділу 1

У синтаксичній традиції сформувалася типологія поділу простих речень на двоскладні (з підметом і присудком) і односкладні (з одним головним членом речення). В основі класифікації – склад граматичної основи та співвіднесеності реченнєвого змісту з дійсністю (спосіб вираження предикативності), тобто формально-синтаксичні ознаки. Щодо семантичних параметрів усі типи простих речень є двокомпонентними, оскільки містять і суб'єкт і предикат. Спроби подати визначення, близьке до сучасного, й номінацію односкладному реченню сягають праць із 30-х років XX ст. і тривають донині, що узагальнено в „Історичному паспорті дослідження односкладних речень” на матеріалі наукових студій і підручкової літератури для ЗЗСО. Зокрема у навчальній літературі для 8 класу спостережено змішування термінології на означення центральних компонентів двоскладного й односкладного речень: граматичний центр в односкладних реченнях визначають то як головний член-присудок або головний член-підмет (за зразком двоскладного), то номінують як „головний член у формі присудка” і „головний член у формі підмета”. До того ж підручники, укладені за різними модельними програмами, по-різному подають релевантні ознаки односкладного речення як специфічної одиниці синтаксису, що доводять наші узагальнення та висновкові положення, наведені в таблиці „Специфіка односкладних речень (за матеріалами підручників для 8 класу НУШ)”.

Щодо безособових речень, то вперше їх класифікував австрійський учений Франьо Міклошич, а український дослідник Олександр Потебня вперше описав походження, еволюцію, граматичну будову безособових речень у східнослов'янських мовах. Цікавою, як на нас є історія становлення термінології у сфері односкладного речення (аналітичний матеріал з цього питання представлено в таблиці „Термінологічний паспорт безособових речень”). Прикметно, що на відміну від наукових праць, у шкільних підручниках послуговуються єдиним термінопоняттям – *односкладні безособові речення*.

Докладна класифікація безособових речень ґрунтується на морфологічних і семантичних ознаках головного члена, але в усіх структурних підтипах є загальний елемент – *форма безособовості*, яка у своїх структурних різновидах є основним засобом вираження значення безособовості.

Розділ 2

ФОРМАЛЬНО-СИНТАКСИЧНА ОСНОВА ГОЛОВНОГО КОМПОНЕНТА ОДНОСКЛАДНИХ БЕЗОСОБОВИХ РЕЧЕНЬ У НАУКОВІЙ ГРАМАТИЦІ ТА ШКІЛЬНИХ ПІДРУЧНИКАХ

2.1 Безособові речення дієслівного підтипу

Односкладні безособові речення дуже різноманітні за будовою. У них головний член може бути виражений не тільки безособовим дієсловом, а й прислівником, присудковими формами на *-но*, *-то* тощо. До такого висновку вчені могли дійти лише через те, що вони почали вивчати синтаксичні конструкції безособового типу не тільки з огляду на специфіку їхньої будови, а й значення. У подальшому викладі проаналізуємо їхню формально-синтаксичну будову.

2.1.1. Безособові речення, головний член яких виражений безособовим дієсловом. Синтаксичні конструкції з одним головним членом (безособовим дієсловом) – це найтипівіший вид власне безособових речень, які мають закріплене й одночасно обмежене морфологічне вираження: головний член цих речень виражений безособовим дієсловом у формі третьої особи однина без афікса *-ся* або з цим афіксом. В українській мові незначна кількість безособових дієслів без афікса *-ся*. Зокрема це такі, як: *смеркати*, *вечоріти*, *сутеніти*, *темніти* тощо. Зазначений тип речень означають стан і процеси, стихійні явища, що відбуваються у природі, у навколишньому середовищі. Наприклад: *Вечоріло*, як гетьман сідав на свого білого коня (35, с. 533); *Вечоріє* (35, с. 190); Як збудився, то ще не *світало* (37, с. 424); *Сутеніло* (33, с. 172).

У шкільних підручниках учні / учениці мають засвоїти таку інформацію (див. Таблицю № 4):

Таблиця № 4

Ключові поняття типології односкладних безособових речень (ОБР)
(аналітична інформація за чинними шкільними підручниками)

№ з/п	Інформація про підручник	Визначення безособового речення	Морфологічні засоби вираження головного члена	Семантико-синтаксичні та стилістичні параметри
1.	Авраменко О., Тищенко З., 8 кл.	Безособовим „називаємо такі односкладні речення, у яких головний член у формі присудка означає дію, процес або стан, що мислиться незалежно від особи діяча” [с. 102].	а) „безособове дієслово” [с. 102], напр.: <i>Уже світає. Кортить ще полежати</i> ; б) „особове дієслово в значенні безособового” [с. 102], напр.: <i>Мете. Тягне холодом із лісу</i> ”; в) „безособові форми дієслів на -но, -то” [с. 102], напр.: <i>Стежки вже розчищено. Ніщо не забуте</i> ”; г) „прислівниками (з дієсловом-зв’язкою або без нього)” [с. 102], напр.: <i>Сьогодні весь день холодно. Завтра стане тепліше</i> ”; д) „присудкові слова треба, можна, слід, гріх, сором, жаль тощо + інфінітив” [с. 102], напр.: <i>Сьогодні гріх працювати. Можна нікуди не поспішати</i> ”; е) „неозначена форма дієслова (інфінітив)” [с. 102], напр.: <i>Як бути? Відпочити чи трохи попрацювати?</i> ” [с. 102]; є) „заперечне слово нема (немає), а також не було, не буде” [с. 102], напр.: <i>Для сміливих немає перешкод. Давно не було снігу.</i>	1. „Дія не має виконавця, вона не залежить від особи” [с. 90]. 2. „Безособове речення повідомляє про явища природи, світу, фізичний і психічний стан людини, бажання, можливість або неможливість дії, відсутність чого-небудь чи кого-небудь” [с. 90]. 3. „Безособове речення вживаємо в розмовному, художньому та науковому стилях” [с. 90].
2.	Голуб Н., Горошкіна О. 8 кл.	„Безособові речення – це вид односкладного речення, у	а) „безособове дієслово, що позначає стихію, стан природи чи людини” [с. 73]; б) „дієслівна форма на -	1. „Безособові речення властиві художньому й розмовному стилям мовлення, їх

		якому виконавець дії граматично не виражений, а дію сприймають без його участі як природне чи стихійне явище, психічний або фізичний стан людини, незалежний від її волі” [с. 72].	но, -то” [с. 73]; в) „неозначена форма дієслова (також у поєднанні зі словами <i>треба, можна, варто, жаль, шкода</i> ” [с. 73]; г) „прислівник (зі зв’язкою <i>бути</i> або без неї)” [с. 73]; д) „слова <i>немає, не було, не буде</i> ” [с. 73].	використовують в описах природи та стану людини” [с. 73]. 2. Речення з безособовими формами на <i>-но, -то</i> вживаємо переважно в науковому та офіційно-діловому стилях” [с. 73]. 3. Уживання іменників чи займенників, що називають виконавця дії, в орудному відмінку в реченнях із формами на <i>-но, -то</i> є порушенням синтаксичних норм” [с. 73].
3.	Заболотний О., Заболотний В., 8 кл.	„Безособовими називають такі односкладні речення, у яких головний член називає дію або стан, що не має виконавця чи носія або реалізується незалежно від них” [с. 129].	а) „безособове дієслово” [с. 129], напр.: <i>Мені не спиться. Уже світає</i> ”; б) „особове дієслово в безособовому значенні” [с. 129], напр.: <i>У лісі пахне грибами</i> ”; в) „прислівник типу <i>болісно, сумно, радісно, холодно, страшно, прикро</i> тощо (можуть мати при собі дієслово-зв’язку)” [с. 129], напр.: <i>Мені страшно. На вулиці було темно. Приємно допомагати друзям</i> ”; г) „дієслівна форма на <i>-но, -то</i> ” [с. 129], напр.: <i>На лузі траву скошено</i> ”; д) „слова типу <i>треба, можна, необхідно, час, гріх, жаль, сором, шкода</i> тощо (можуть мати при собі неозначену форму дієслова” [с. 129], напр.: <i>Можна побачити все. Сором брехати людям</i> ”; е) „неозначена форма дієслова (інфінітив)” [с. 129], напр.: <i>Не</i>	1. „Безособові речення найчастіше передають явища природи, фізичний та психічний стан людини, бажання, значення можливості чи бажаності якихось дій” [с. 130]. 2. „Іноді безособові речення виступають синтаксичними синонімами до двоскладних” [с. 130].

			зупинити часу”; є) „слова немає, не було, не буде” [с. 129], <u>напр.: У мене немає часу”</u> .	
4.	Літвінова І., Якименко О. 8 кл.	Безособовими „називаємо односкладне речення з головним членом у формі присудка, який позначає дію або стан, що мислиться без діяча чи виконавця” [с. 163].	а) „безособове дієслово” [с. 163]; б) „дієслівна безособова форма на -но, -то” [с. 163]; в) „неозначена форма дієслова або неозначена форма дієслова в поєднанні з прислівниками чи присудковими словами <i>треба, можна, жаль,</i> <i>шкода, слід</i> ” [с. 163]; г) „слова немає, нема, не було, не буде” [с. 163]. д) „прислівник” [с. 163]: <i>Зимно. Сніжно. Синьо.</i> <i>Ніжно. Березнево.</i> <i>Пролісково</i> (В. Калашник).	1. „Безособові речення найчастіше передають: - стан природи: <i>А вже світає</i> (Л. Костенко); - фізичний чи психічний стан людини: <i>Петрику стало нудно</i> (Ю. Ярмиш); - „значення можливості чи бажаності якоїсь дії: Можна все на світі вибирати, сину, вибрати не можна тільки Батьківщину (В. Сосюра)” [с. 164].
5.	Онатій А., Ткачук Т., 8 кл.	„ Безособові – це односкладні речення, у яких головний член є носієм дії безвідносно до особи-діяча. Конструкція таких речень не передбачає наявності підмета” [с. 140].	а) „безособовим дієсловом: <i>світало,</i> <i>хмарилося, весніє,</i> <i>смеркає, вечоріло,</i> <i>затопило, щастить, не</i> <i>спитьсья, лихоманить,</i> <i>таланисть, бракує</i> ” [с. 140]; б) „особовим дієсловом у безособовому значенні: <i>вдарило, стисло, пахне,</i> <i>віє, було</i> ” [с. 140]; в) „дієслівними формами на -но, -то: <i>вирішено,</i> <i>збито, написано,</i> <i>сказано</i> ” [с. 140]; г) „інфінітивом: <i>стояти,</i> <i>виходити, платити</i> та ін., або прислівниками: <i>треба, можна, жаль,</i> <i>шкода, сумно, весело</i> та ін. у сполученні з інфінітивом” [с. 140]; д) „прислівником <i>немає,</i> <i>нема</i> ” [с. 140].	

Проаналізуймо, речення з якими морфологічними формами представлено в мові творів Б. Лепкого, які поширювачі дають змогу конкретизувати зміст і семантичні відтінки досліджуваних речень.

Безособові дієслова без афікса *-ся* широко представлені у творах Богдана Лепкого у формах теперішнього й минулого часів, зрідка – майбутнього часу дійсного способу. Наприклад: *Як звечоріло*, дворецький попросив до себе Луку (33, с. 312); *Як Михайло встав*, то щойно *світало* (32, с. 57); *Поки засвітає*, переведеш коня за мури (33, с. 136).

Безособові речення з дієслівним головним членом у безособовому значенні без афікса *-ся*, можуть мати обставинні поширювачі, виражені прислівниками чи іменниками, які вказують на час, місце, спосіб дії чи міру ознаки. Наприклад: *По вечері, коли надворі смеркало*, Тригуб добув грамоти з-поза ікони (33, с. 360). *У світлиці сутеніло* (33, с. 360); *Вечір, темніє спроквола* (36, с. 225).

Особливо важливої ролі в безособових реченнях цього типу поширювальні члени речення не відіграють: головний член безособового речення в певному контексті здатний самостійно виражати основне смислове навантаження. Наприклад: *Вечоріло* (35, с. 23); *Але як звечоріє*, запалять свічки у світлиці (33, с. 371).

Ще одну підгрупу безособових речень з безособовими дієсловами без афікса *-ся* виформовують речення з дієсловами на зразок: *щастить, фортунить, таланить*. Конструкції з цими дієсловами містять давальний відмінок суб'єкта, хоча часом автор може його не називати, бо він зрозумілий із ситуації мовлення чи контексту. Наприклад: *Цареві не везе* (35, с. 48); *Мало-мало не повезло йому* [Карпу] (35, с. 139); *Одному не везло* (34, с. 387); *Двічі нам не повезло* (34, с. 317); „Жилавому *сотникові* поталанило *вхопити* сутоловатого москаля і стягнути його з коня” (35, с. 363); *Царські люди... благословили* такий день, коли *їм* *поталанило не досвідчати* царського гніву (35, с. 6); *Цареві не везе* (35, с. 48); *Мало-мало не повезло йому* [Карпу] (35, с. 139); *Одному не везло* (34, с. 387); *Двічі нам не повезло* (34, с. 317). Граматичну основу таких речень формує давальний відмінок і безособове дієслово.

Паралельно з такими структурами велику частину в досліджуваних текстах посідають речення з безособовими дієсловами, що мають афікс *-ся*. Досить продуктивними у творах Богдана Лепкого є дієслівні форми теперішнього й минулого часів. Наприклад: Тепер *темніється* скоро (34, с. 257); *Смеркалося* (35, с. 528); Ще не світало, лише *благовістилося* на світ (33, с. 18); *Скупилося* мені за тобою, синку... (34, с. 58); ... йому так *скупилося* у Ковалівці (34, с. 130); *Не спалося* мені (33, с. 365); Мані *хочеться спати* (37, с. 580); *І хотілося сказати* якесь тепле слово (37, с. 647).

Із поширювальних членів найширше представлені в таких реченнях обставини, які вказують на місце і характер перебігу стихійного процесу, та суб'єктний член у формі давального відмінка. Наприклад: *Смеркається в моїй хатині*, кину роботу на мить (36, с. 138); *Надворі* *визвіздилося*, місяць вплив на небо... (32, с. 110); Як *спалося тобі*, Петрусю? (34, с. 44).

Залежно від лексичного значення головного члена безособового речення, що виражений безособовим дієсловом, ми виділяємо такі різновиди безособових конструкцій без афікса *-ся* і з цим афіксом:

1. Безособові речення, що повідомляють про неконтрольовані процеси, стихійні явища, стани, на які не може впливати їх носії. Наприклад: В хаті тьмаво – *сутеніє* (32, с. 92); Надворі *смеркає*, а на душі *світає* (34, с. 382); Як *звечоріє*, зайти, сотнику, задньою брамою до мене (33, с. 357); *Розвиднілося*, як усі сіли до столу (37, с. 406); *Випогодилося* (37, с. 457).

У цих реченнях суб'єкта дії не тільки немає, але він і не може бути ніяк ні уявлений, ні виражений. Наприклад: Венгрів від брами відправляй, а як *смеркнеться*, то кажи пса з ланцуха спустити (37, с. 10); Нім *розвиднілося*, вийшли з села (34, с. 75) тощо.

Безособові речення цього різновиду можуть бути поширені обставинами, вираженими прислівниками чи іменниками, які вказують на час, місце, спосіб дії чи міру ознаки: *Тепер темніється скоро* (34, с. 257); *Випогоджувалося по бурі* (33, с. 201). Такі поширювачі не обов'язкові елементи структури безособових речень, хоча це явище і належить до числа типових засобів поширення безособової структури.

2. Безособові речення, що репрезентують психологічні та емоційні настрої / переживання та фізичні відчуття людини, які з'являються внаслідок об'єктивних причин або спонтанно, без людської волі. У них ідеться лише про особу / істоту, з якою відбувається певне фізичне або психічне перетворення, наприклад: Чи мені *сниться*, чи мені *здається*? – промовив Босаковський радісно (33, с. 273); *Снилося* йому, що їхав з Ганею на драбинястім возі (37, с. 145); Шагаєві також *не спалося* (37, с. 283).

Головний член речень цього типу може поширюватися обставиною часу і місця та суб'єктними членами у формі давального та знахідного відмінків. Наприклад: **В очах** розвиднілося (33, с. 364); **Зуйкевичеві** не спиться (34, с. 78); **В дворі** не спиться сьогодні (34, с. 41).

3. Безособові речення, що виражають модальну семантику „бажання чи небажання, що сконцентровується в семантиці головного члена, у якому поєднуються безособове дієслово *хочеться* / *не хочеться* / *доводиться* та інфінітив із значенням конкретної дії” [64, с. 123], наприклад: Тут *хотілося* застановити годинник (37, с. 59); Не таке ще *доведеться* нам *пережити* (34, с. 45); Перед підвечірком хлопцеві... *хотілося* кудись іти... (37, с. 381); Мотрі *хотілося* молитись до сонця... (34, с. 185); *Вірити не хотілося*, що це Бережанщина (37, с. 451); Мені так *хотілося* вставати, як псові щітку лизати (37, с. 456); „*Не хочеться вірити*, – казали поляки, – щоби це хлопці співали” (37, с. 493); „А мені натомість дуже *хотілося* робити портрети і то олійними красками” (37, с. 495); ...хоч би там *доведосся стрінути* й самого ректора та вилетіли з „буди”... (37, с. 620); Царські ворота *хотілося назвати* не царськими, а прямо райськими (37, с. 552); *Хотілось побачити* щось таке з нашої історії... (37, с. 597).

Прикладів, коли таке безособове дієслово вживається без інфінітива, зафіксовано дуже мало: „В таку пору *хочеться*, щоб хтось прийшов і побалакав з тобою” (37, с. 654); Слави *хочеться* і влади *хочеться* (34, с. 40); В пасіку Мотрі *не хотілося* (34, с. 185).

У безособових реченнях цього різновиду „при головному члені має бути поширювач у формі давального відмінка іменника чи займенника, що перебуває

в якому-сь стані або чинить дію, названу безособовим дієсловом” [51, с. 192–193], наприклад: *Довелось мені* на старі літа *ходити* тими самими вулицями (37, с. 677); *...йому* важко *приходилося сидіти* в клясі (37, с. 561); *Гетьманові* доводилося не раз *бачити* подібну працю... (37, с. 51).

У таких реченнях особа є не виконавцем дії чи носієм стану, а виступає лише в ролі пасивного споглядача, тоді як дія / стан є незалежними від будь-якої особи.

4. „Безособові речення, що позначають наявність або відсутність певних кількісних змін, явищ або станів у навколишньому середовищі” [64, с. 122]. Приклади: Так скінчився той бенкет червоний – вина-крові *не стало* (33, с. 187); ...мені сміливості *не ставало* (37, с. 644); Босаковському терпцю *не ставало*... (33, с. 294). Синтаксичні конструкції зазначеного типу мають у своїй структурі обов’язковий поширювач об’єктного типу (прямий додаток), виражений формою родового відмінка. Серед поширювальних членів у таких безособових конструкціях є і обставини часу, місця, міри та способу дії. Наприклад: *Не стало* сил (33, с. 180); Стріляли стрільці, поки їм стріл *стало* (33, с. 183); На цім світі *не стало* ворогів (33, с. 53); Жінкам вже терпцю *не ставало* (33, с. 338).

Отже, односкладні прості речення з головним членом у формі безособового дієслова, – це „найтиповіші власне безособові речення, які мають закріплене та водночас обмежене морфологічне вираження, оскільки функцію головного члена в них виконує безособове дієслово без суб’єктного чи із суб’єктом членом” [51, с. 188–189]. Інколи, такі речення можуть бути ускладнені поширювальними членами, які не виражають особливого смислового навантаження. Найбільш поширеною групою безособових речень з безособовими дієсловами є третя група – це речення, що виражають модальне значення бажання чи небажання.

2.1.2. Безособові речення, головний член яких виражений особовим дієсловом, ужитим у безособовому значенні. Паралельно з власне безособовими дієсловами у мовотворчості Б. Лепкого поширені речення з

особовими дієсловами, що вживаються в безособовому значенні. Наприклад, речення *Вода зірвала греблю* – двоскладне; головний член – присудок – виражений особовим дієсловом. А речення *Водою зірвало греблю* – односкладне, головний член виражений особовим дієсловом, ужитим у безособовому значенні. Звичайно, сама по собі дієслівна форма у цій структурній одиниці не є маркером безособовості. Ця семантика стає очевидною лише за умови функціонування іменника / займенника в орудному відмінку.

Морфологізоване значення орудного відмінка – інструментальне (значення знаряддя дії). „У сучасній мові, зауважує чеський лінгвіст Р. Мразек, відбулося синтаксичне зрушення у використанні такого орудного відмінка, він одержав значення непрямого суб'єкта” [51, с. 189]. Споконвіку такі речення речення були двоскладними, оскільки вміщували підмет із комбінованою семантикою невизначеності й орудного знаряддя. Пізніше вони перейшли в односкладні, наближаючись до конструкцій із безособовими дієсловами. Якщо вести мову про причину такого переходу, то цьому, без сумніву, сприяла невизначеність семантики підмета – суб'єкта, оскільки суб'єктне значення заступило значення знаряддя дії в іменниковій словоформі орудного відмінка.

Порівняно з безособовими реченнями першого типу, вони багатші за змістом, функціями і структурними формами головного члена, її головного члена таких речень виступає особове дієслово у готовому значенні, іноді – суб'єктний член.

За спостереженнями дослідників, односкладні речення з особовим дієсловом у безособовому значенні варто об'єднати в дві групи відповідно до його форми: афіксальної (із *-ся*) чи без афікса.

Особових дієслів зі афіксом *-ся*, ужитих у безособовому значенні, порівняно мало: *згається, сниться, думається, згадується* тощо. Помітну роль у реченнях такого типу відіграють обставини, які вказують на місце дії стихійного процесу чи явища, а також суб'єктні члени у формі давального відмінка. Наприклад: Був ні поганий, ні гарний, але, чомусь-то так *йй здавалось*, що інтелігентний (37, с. 16); *Малому закрутилося* в голові (37, с. 420).

До **четвертої групи** безособових речень ми зараховуємо такі конструкції, у яких є головний член у формі особового дієслова з афіксом -ся, що дає підстави сприймати його безособово.

Невелику частину таких речень становлять структури, у яких головні члени означають фізичні явища, джерелом яких є неозначений, невідомий і зовсім не важливий у комунікативному плані суб'єкт. Наприклад: *Ще не нагрілося* в хаті (37, с. 431); *Їхалося* гостинцем у напрямі Золочева (37, с. 550); В селі *втишилося* (34, , 72); ...там *переїздилося* греблю і дряхлий місток (37, с. 550); ...селом і вузьенькою доріжкою *доїздилося* до монастиря (37, с. 550); *Їхалося* електричним трамваєм (37, с. 596); На площу *вхопилося* через ворітця з приладом, що числив людей (37, с. 596).

Інші безособові речення цієї підгрупи залежно від лексичного значення головного члена поділяємо на два різновиди:

А. Безособові речення, що позначають різні процеси сприймання чогонебудь. Головний член таких безособових речень здебільшого виражений дієсловами сприймання: *здається, сниться, чується, бачиться* тощо. Наприклад: У лахмітті мало кого *бачилося* (37, с. 550); Мені й не *снилося*... (34, с. 122); Згодом *виявилось*, що Петрушевич був догадливіший за усіх нас накупі (37, с. 621); ...мені здавалося, що я забув свій вірш (37, с. 638); Але дідові навіть *не снилося питати* (37, с. 441).

Ці речення можуть бути головною частиною у складнопідрядних реченнях із підрядними з'ясувальними, наприклад: Тільки так здалеку *здається, що* в місті краще жити (37, с. 520); Їм [людям] усе *ввижається, що* вони халатами московське болото загортають (34, с. 11); *Снилося* йому, *що* їхав з Ганею на драбинястім возі (37, с. 145); Часто *здавалося, що* балакає Франко від несхочу (37, с. 630).

Такі речення можуть поширюватися займенником чи іменником у давальному відмінку. Наприклад: У перших рядах *бачилося йому* суддів (37, с. 579); Чи правда це, чи *мені* лиш *здається*? (37, с. 624); *Кожному* *здається*, що його біда найгірша (34, с. 46); А *мені*, тіточко, *здається*, що моя мати забагато

того світу бачить (34, с. 180).

Деякі безособові речення цього різновиду містять в собі порівняння, наприклад: *Таж там бачилося, **мов** на долоні* (37, с. 620).

Найчастіше у творах Богдана Лепкого серед дієслів сприймання вживаються дієслова у формі теперішнього й минулого часів дійсного способу.

Б. Безособові речення, що означають психічні і фізичні стани людини, конструкції, які вживаються на означення мислення та мовлення, що сприймаються як стихійні. Наприклад: *Розуміється*, що ціла та передмова, то була літературна вигадка (37, с. 621); „А коли ж розмовляється краще, як не за добрим обідом” (34, с. 145).

Для речення цього різновиду поширювальні члени важливої роді не відіграють, особливо коли головний член безособової конструкції посідає місце в головній частині складнопідрядного речення. Проте такі речення іноді можуть мати поширювач у формі давального відмінка. Наприклад: „Не знаю, чи де *думається* так гарно, як на Поділлі” (37, с. 602); *Добре балакається* в лісі під шум дерев... (34, с. 116).

Особових дієслів, ужитих у безособовому значенні без афікса -ся, набагато більше: *світити, боліти, нудити, колоти, гудіти, шуміти* тощо. Усі вони найчастіше вживаються в однині середнього роду минулого часу. Наприклад: „На з'їзді *доходило* не раз до особистих поррахунків між козацькими старшинами, до суперечок і до бурхливих сцен...” (34, с. 419); „Мотрею *захитало*, ніби якась невідома сила, їй тручала її назад в замкові салі” (35, с. 391).

При особових дієсловах без афікса -ся часом вживається суб'єктний член у формі знахідного й орудного відмінків та обставиною місця. Наприклад: Пахощами ранніми *несло від лугів* (35, с. 60); Або мені очі *заступило* (32, 91).

Безособові речення, у яких у ролі головного члена функціює особове безафіксальне дієслово в безособовому значенні, мають кілька різновидів:

1. Речення, які „означають стихійні атмосферно-метеорологічні явища природи і суто природні, фізичні процеси, що виражають дію невідомої чи малозрозумілої сили” [16, с. 149]. Наприклад: За Сеймом *запало* хутір (35,

с. 288); Було поза полудне, як нараз *потемніло* (33, 174). Такі речення семантично близькі до безособових речень, які мають у головному члені безособове дієслово, бо як перші, так і другі виражають дію малозрозумілої сили. Такі речення містять у своїй структурі обставинні поширювачі на означення особливостей і місця тривання стихійного процесу чи явища. Наприклад: Весь божий день навколо Києва *гуготіло* (33, с. 94); *Загуділо* в лісі, *зашуміло* листом... (32, с. 56).

Як видно з наведених прикладів, у реченнях такого типу головний член виражений здебільшого дієсловом минулого часу у формі середнього роду.

2. Безособові речення, що означають природно-стихійну дію, яку мовці виражають через якийсь предмет або явище природи, що є джерелом дії чи стану, наприклад: Свіжим холодом *заносило* від лісу (35, с. 57); Вже, мабуть, і ту дорогу, що по ній ми ходим, було, снігом *занесло*, небогу, і – *задуло* (36, с. 91); Вітром, ніби помелом, слід по літі *замело* (36, с. 352).

Характерною особливістю таких безособових речень є те, що необхідною частиною їхньої структури є поширювач, виражений іменником в орудному відмінку. У таких реченнях немає слова, яке вказувало б на безпосереднього діяча, але названо знаряддя, яке не саме діє на наші органи чуття, а через якусь невідому силу. Наприклад: Мотрі пригадалися молоді літа – *запахло Різдом* (34, с. 258); Степовим *вітром* *повіяло* по хаті (34, с. 434). Об'єкт у таких реченнях означає предмет, який чинить дію (орудний витворювач дії).

У реченнях цього різновиду при головному члені є поширювач на означення об'єкта дії, наприклад: *Обдало* їх [Мотрю і матір] гарячом, згаррю, чадом (35, с. 382); *Дихнуло на неї* [Мотрю] подихом тютюну і горілки – мужчина (35, с. 402); *Войнаровського обдало* сопухом поту, горілки, тютюну і юхту (35, с. 268).

3. Наступною є група безособових речень на позначення психічного чи фізичного стану людини, її відчуття, сприймання, настрою, переживання. Наприклад: Кочубея ніби шпильками *кольнуло*, – сів (34, с. 302); „Недарма болгарський цар Петро так перелякався, – що йому *замкнуло* мову і руки та ноги *відняло*” (33, с. 119); Хочете, щоб вас знову в жар *кинуло* (33, с. 275); Голову мені

запаморочило... (33, 311); Аж у голові *шуміло* (33, с. 356); „Гринуня не раз *боліло*, але не так, як у ту хвилину” (32, с. 32); „Його [Гринуня] *здавило* під грудьми так, якби йому хто руку тамки всунув і вхопив, що там є, і держав, і давив” (32, с. 327); Лиш боюся, щоб вам *не зашкодило* (32, с. 73).

Речення цієї підгрупи часто бувають ускладнені поширювачами, зокрема обставинами, які вказують на місце і спосіб дії, вираженими прислівниками, іменниками чи займенниками у формі родового, давального знахідного відмінків, наприклад: Аж *тут нараз* його [мужа] *звалило* (32, с. 107); *В чотири погибелі* його [писаря] *зігнуло* (34, с. 281); *Чайкевича то жаром* обдавало, то *прошибало дедом* (34, с. 305); Козакам мору *умкнуло* (33, с. 206); Невже ж їй [Мотрі] *відняло* руки? (35, с. 404); Аби тільки *так не гуло* в голові і живчик так скоро не бився (33, с. 118); *Відучора* йому [Босаковському] *полегшало* (33, с. 270).

Деякі безособові речення цього різновиду містять у собі порівняння. В такому разі в них наявний порівняльний сполучник, наприклад: В грудях її [Дробові Федорівни] *клекотіло*, *ніби* варилася злість (35, с. 96); А все ж таки *розібрало* мене, *мов* вовка опеньки (34, с. 158); В його [Чуйкевичевій] голові *загуділо*, *як* у млині (34, с. 306); Говорив Микола тяжко і за кожним разом *клекотіло* йому в грудях, *неначе* під землею (32, с. 66).

Із наведених прикладів бачимо: у творах Богдана Лепкого у безособових реченнях з головним членом, що позначає явища, процеси природи, психічні та фізичні стани людини тощо, частими є дієслова на *-ло*, тобто дієслівні форми середнього роду минулого часу дійсного способу.

До безособових речень належать синтаксичні конструкції з „особовим буттєвим дієсловом, ужитим з безособово-заперечному значенні й у минулому або майбутньому часі: *не було, не буде*” [16, с. 154], наприклад: Добре, що минув Великдень і що кінця світа *не було* (35, с. 8); Гетьманші такої вродою, умом і серцем пишнішої ще *не було* (34, с. 414); Аж другої такої гарної пари вже *не було* (34, с. 159); Ніде й ніколи *не було* їй [Ярославні] спокою (33, с. 190); Вже другого такого гетьмана в Україні *не буде* (33, с. 297).

Обов'язковим компонентом цих речень є об'єктні поширювачі, виражені іменниками у формі родового відмінка, наприклад:

Минулий час:

Кращої **жінки** *не було* і мудрішої теж (33, с. 23); **Їх** [шабель] *не було* (34, с. 24); Біля входу *не було* навіть **квіток**, ні родючих **дерев...** (23, с. 56); **Нечая** *не було* (33, с. 269); Хіба б **Бога** на небі *не було* (33, с. 213); *Не було ремісника*, щоб не мав тепер роботи (33, с. 162).

Майбутній час:

„А я кажу вам: день іде, їде така година, коли ні тут, ні там, ніде **кордонів жодних** *не буде*, лиш даль далека, синя” (36, с. 186); І настануть ночі сині веснянії... Тільки **нас** тоді, моя ти, там *не буде* (36, с. 182).

У цих реченнях об'єктний поширювач указує на предмет, наявність якого заперечується.

2.1.3. Безособові речення, головний член яких виражений незмінною формою на **-но, -то**

Речення з формами на **-но, -то** – особливий вид безособових речень, оскільки в них виражено не процес, що триває в часі, а стан, який одержують унаслідок дії. Наприклад: *Посаджено. Убито.*

Зазначений тип синтаксичних конструкцій мають такого чіткого семантичного поділу, як синтаксичні одиниці, розглянуті нами в попередніх підрозділах. більшість з них однакові за значенням – як слова, що виражають закінчення дії, процесу в минулому: *писано – написано, різано – перерізано.*

Щодо граматичної форми головного члена безособових речень із дієслівними формами на **-но, -то** – вона специфічна. Слова на **-но, -то** походять і створюються від пасивних дієприкметників доконаного виду, через те здебільшого є префіксальними та виражають результат безперервної /не багаторазової, не повторюваної / закінченої дії, а творець дії залишається поза увагою або взагалі невідомий. Наприклад: „У понеділок ченці відстояли разом з Кочубеями

заутреню службу, а тоді одного з них на ім'я Никанор *попрошено* в садок” (35, с. 89); Саме тоді *покликано* Кочубея до чолобитників (35, с. 89); Кочубеєве добро *привезено* на Гончарівку в гетьманські палати (35, с. 118); *Зневажено* жінку генерального судді (35, с. 116); *Мабуть, не так писано було...* (32, с. 45); *Яцекові було доручено* (36, с. 10); Не минула й година, як Подол *було звільнено* (33, с. 142).

Аналізований матеріал дає змогу виділити декілька груп речень із дієслівними формами на *-но*, *-то* в ролі головного члена, які більш чітко відмежовуються семантикою від інших дієслівних форм.

1. Група речень з дієслівними формами на *-но*, *-то*, що виражають вияв чиєїсь волі. Ця група складається із незначної кількості речень, наприклад: „Довго не могла звикнути до темряви й освоїтися з думкою, що її *позбавлено* волі” (34, с. 243); ...йому [Яцекові] „було *доручено переказати* дещицю протопопові, духовникові його величества в Москві” (35, с. 1312); [Ні, ще одну раду скликав гетьман] в „Узині під Білою Церквою, і на тій раді *скинено* його, а гетьманом *вибрано* Юрася” (33, с. 237).

2. Другу групу речень за лексичним значенням складають речення з головним членом, що означають процес мислення чи сприймання різних явищ нашими органами чуття. Наприклад: На гетьманові *не видно було* ніякої зміни (35, с. 530); „Ще кілька стовпів, хоч з другого боку підрізати, ще треба перевезти човни, що їх *забуто* в шуверах, – ще, ще!...” (35, с. 338); Довго *обмірковувано*, чи переходити Десну і де її перейти... (35, с. 297).

3. Ширше представлена у творах Б. Лепкого група безособових речень із головним членом, який виражає результат людської діяльності. Наприклад: „На панському дворі *розставлено* столи, *накрито* їх скатерками, *насипано* гори всякого м'яса” (34, с. 191); *Добуто* з бездонної старосвітської коляси спору барилку (34, с. 120); *Натовчено* дичини чимало (34, с. 120); „Між Грумою і Стехою *вирито* глибокий рів і *напущено* води” (34, с. 87); Декілька людей *покалічено* (34, с. 24); „Вертають, – а в їх хатці, як в палатці, *підметено, припрятано* (32, с. 13); Кругом спокій. В селі поснули люди, в хатах *погашено*

огні” (36, с. 323); „Світлицю з бідолашною піччю замкнено й запечатано урядовими печатками” (33, с. 382).

За більш диференційовані групи діляться безособові речення не за семантикою головного члена, а за формальними особливостями. Виділяємо п’ять таких груп. Таке групування дає змогу краще розглянути формальні особливості головного члена, поширювальні члени які обов’язкові в безособових реченнях з дієслівними на *-но*, *-то*.

I. Речення з головним членом, вираженим дієслівною формою на *-но*, *-то* без зв’язки *бути* чи з нею.

Щодо часового значення, то слова на *-но*, *-то* без зв’язки (із так званою нульовою зв’язкою) мають значення теперішнього часу, наприклад: „А на іконі трави, квіти сині, і мати божа клякла при дитині – здалека *видно* пасмо гір” (36, с. 52); „В одній з бокових кімнат *спущено* грубі занавіски, *зачинено* двері на ключ” (34, с. 166).

А із зв’язкою *буде* ці речення мають значення майбутнього часу. Наприклад: Небо ясне, сніг блискучо білий, *видно буде* далеко кругом (34, с. 367).

Характерно, що дієслово-зв’язка в минулому часі в цих реченнях функціонує у формі середнього роду, а в майбутньому часі – у формі третьої особи однини, тобто в тих же формах, у яких бувають дієслова в інших реченнях.

II. Речення з головним членом, вираженим дієслівною формою на *-но*, *-то* з оцінними словами. Наприклад: „Сіни *рясно* освічено свічками, з коминка біла полумінь і пахло королівським кадилом” (34, с. 403); *Ледве* піднайдено для них [гетьмана і старшин] квартири (35, с. 7); Кожної хвилини раді б злетіти /гості/ туди, звідкіля їх *забрано насильно* (33, с. 255).

III. Безособові речення з головним членом – дієслівною формою, на *-но*, *-то* з орудним знаряддя. Назва особи – активного діяча – не є поширювачем у формі цього відмінка. Наприклад: Мабуть, йому так *писано* було безмилосердною *рукою* (36, с. 331); Лист *переписано* й *післано Зажарським* (35, с. 367); „...гетьман показав на Кочубеїв двір, котрого криша здіймалася понад

верхи дерев і блискотіла в заходячому сонці, ніби її золотою *бляхою покрито*” (34, с. 190).

IV. У безособових реченнях з головним членом – дієслівною формою на *-но*, *-то* є об’єктні поширювачі в різних відмінках, зокрема:

- у родовому: у таких реченнях при головному члені вживається родовий кількості чи частини, хоч слово, яке означає кількість, може бути і випущено, наприклад: „Тільки *крісел* кругом стола *не поставлено* – знак, що це перекуса наскорі, а не вечеря” (35, с. 293); „Тут на круглому столі *накладено* усяких зимних *страв*, печива й м’ясива, пиріжків, маринованих риб і грибків, сушених і в меді варених овочів” (35, с. 293); *Нічого* з воздуху *не схоплено*, все чиста правда (35, с. 124); *Їх* [людей] *теж викинено* на смітник життя (33, с. 164);

- у знахідному (оскільки пасивні дієприкметники утворені від перехідних дієслів, у реченнях обов’язковий прямий поширювач), наприклад: Та, хоч йому [Коцюбинському] й *постіль* *приладжено*, – не хотів (33, с. 180); *Коней* *приміщено* на підсінню (34, с. 82); „У Києві тепер гетьман живе, недавно був і цар, перевірено поля” (34, с. 66); „Кругом Кочубея *розложено лісових небіжчиків* на зеленій мураві, закручуючи її начервоно” (34, с. 120); Перед порогом *поставлено* для гетьмана *фотель* (34, с. 403);

- із поширювачем у давальному призначення (здебільшого безособові речення з цим поширювачем при головному члені – дієслові на *-но*, *-то* мають форму минулого часу доконаного виду, а процес чи дія направлена на якусь особу, наприклад: „Що лиш на квартирі, в світлиці якогось старого двора, *Орликові і Ломиковському розв’язано очі*” (35, с. 315); „Для більшої зневаги, для постраху населення *їм* [трупам] *відмовлено* останньої християнської прислуги” (35, с. 474).

Окрім об’єктних поширювачів, безособові речення з дієслівними формами на *-но*, *-то* доповнюються й другорядними членами, зокрема обставинними, вираженими відмінковими та прийменниково-відмінковими формами іменників та прислівниками. Це поширювачі місця, часу, способу дії. Без них семантична структура речень не змінюється. Наприклад: „*Недавно* з Жовкви *відправлено*

компанійський полк Танського під командуванням польського гетьмана коронного Синяковського” (35, с. 70); „По вечері мала бути „огнена потіха”, але на рішуче бажання гетьмана її *відложено до другого разу*” (23, с. 166); *З Борщагівки привезено* старого попа (35, с. 192); *Всюди* насмічено, напсовано, наруйновано, а може, й *награбовано* (35, с. 115); З веж замку *запримічено* гетьманську валку і *вдарено в дзвони* (35, с. 282); *Нараз* засурмлено в труби і заграли козацькі литаври (35, с. 32).

V. Речення з головним членом – дієслівною формою на *-но*, *-то* у сполученні з інфінітивом. Саме інфінітив у цих реченнях указує на мету дії. Відсутність інфінітива може бути ознакою неповноти безособових конструкцій. Наприклад: „Про нього [Осипова] *списано* похвальну грамоту і *приказано* київському губернаторові *оповістити* її по цілій Україні” (35, с. 38).

У безособових реченнях із дієслівними формами немає ніяких формальних слідів діяча, тому що, будучи невідмінюваними, не маючи особової чи родової флексії, дієслівні форми не можуть вказувати на особу. Наприклад: Відчинили двері, а там до вечері *накрито* (32, с. 15); Поспішай, Чечелику, чекає москаль, вже для тебе *зготовлено* осиковий паль (35, с. 517).

Але з боку логічного, змістовного ці речення менш безособові, розглянуті в попередніх розділах, бо вони виражають результат дії якоїсь конкретної особи чи персоніфікованого явища, предмета. Цей діяч є джерелом дії та виражається поширювачем – орудним діяча. Наприклад: Урядом *прийнято* важливу постанову.

У ході перетворення речення в особове прямий поширювач стає підметом, а слово на *-но*, *-то* – дієприкметником, що узгоджується з підметом у роді, числі й відмінку. Усі інші члени речення не змінюється.

Речення з дієслівними формами на *-но*, *-то* віднайшли широке використання в творах Богдана Лепкого.

2.2. Безособові речення, головний член яких виражений якісно-означальним прислівником на -о, -е й адвербіалізованим іменником

Безособові речення з якісно-означальними прислівниками (у науковій термінології – „предикативними прислівниками”) на -о, -е, як і всі безособові речення, не мають підмета, а складаються з одного головного члена у формі присудка.

Головний член таких речень утворюється з дієслівної зв'язки (часто і нульової) і безособово-предикативного члена, частиномовним виявом якого є якісно-означальний прислівник.

Таких прислівників небагато, але їхні функції різноманітні, і тому безособові конструкції, що „мають зазначені компоненти у своєму складі, часто є складниками різних стилів і форм мовлення” [16, с. 154]. До засобів вираження головного члена належать слова на зразок: *боляче, байдуже, гаряче, весело, гарно, страшно, сумно, тихо, тепло* тощо. Наприклад: *Як зелено, цвітисто, пахучо* (35, с. 44); *Ніч, але ясно, як удень* (35, с. 196); *„Було гарячо, робота не йшла, плани й обчислення не вдавалися”* (35, с. 215); *„Вчора квітка, а нині – жовтий лист на билині, вчора було так гарно, нині зимно і хмарно”* (36, с. 155); *А в гаю гарно* (32, с. 34); *„Знаєте, тітусю, іноді мені так важко, що виповісти не вмію”* (35, с. 46); *Моторошно мені, страшно* (35, с. 74); *Душно йому [Чуйкевичу] було* (35, с. 88).

Зміст і функції речень із предикативними прислівниками на -о, -е в головному члені не однакові. Вони, зі свого боку, поділяються на дві групи:

Перша група – безособові речення, що виражають різні стани природи, навколишнього середовища. Наприклад:

Тихо, пусто, сплять люди (36, с. 294); *Сіро було, сіро й непривітно* (32, с. 30); *Надворі як на те було тепло* (32, с. 33); *Надворі було тихо* (32, с. 48); *„В хаті справді робилося душно і так якось важко та млісно”* (32, с. 151); *Зимно було* (35, с. 296); *Темно на небі* (35, с. 348); *Імлисто, тьмаво, страшно* (35, с. 522); *Наступного дня в Києві було так сумно, наче в хаті, з якої щойно винесли мерця*

(33, с. 106); *Гірше* було з водою (33, с. 134); Де було ясно, там тепер темрява (33, с. 362); Як тут чудово (36, с. 58); *Розкішно, пишно* вгорі, а долом – тишина (36, с. 67); Вчора дощик, нині дощик, завтра *буде слизько* (36, с. 147); Та незабаром *зробиться весело* (34, с. 41); Над Батурином *хмарно* (34, с. 232); Кругом *чорно і глухо*; непросвітна темрява-темниця (34, с. 242); ...було недалеко полудня і заморозь злегка пускала, – *ховзко* було (34, с. 290).

До другої групи вналежнюємо безособові речення, які містять повідомлення про стан істоти. Приклади з творів Богдана Лепкого: Кочубеєві *ставало моторошно* (35, с. 118); „Кочубеєві дивно, що таке сталося з його свояком і товаришем” (35, с. 135); Не одному до булави *спішно* (35, с. 142); *Важко* тобі, Пилипе (35, с. 166); За рідною землею, мабуть, чоловікові і в небі *скучно* (35, с. 206); Весь свій вік він [гетьман] „хату будував, щоб у ній народові *було вигідно й гарно*” (35, с. 242); *Нецікаво* йому [Мазепі] (35, с. 247); *Сумно* батуринцям *стає* (35, с. 349); Світлішому *страшно* (35, с. 522); *Тісно й душно* мені (33, с. 39); Кожен чинив так, як йому *було вигідно* (33, с. 62); На душі було *неспокійно* (33, с. 74); *Стало соромно і злісно* (33, с. 77); *Смішно* для таких недотепів, як ти (33, с. 85); Вадим усе це чує і бачить, йому *приємно*, що ним так піклуються (33, с. 118).

Для безособових речень із предикативними прислівниками характерна наявність обставин часу і місця, суб'єктного члена у формах родового та давального відмінків. Наприклад: *Очам* *страшно*, а руки зроблять (34, с. 354); А *в „святині”* *вигідно* (34, с. 113); І *на серці* *веселіше* якось (33, с. 253); Якось *сумно* було *йому* [Чуйкевичу] на серці (34, с. 332); *Скучно* *тепер на світі* (34, с. 41); „*Всім* було відомо, що царський гнів вибухав несподівано, як улітку громи” (34, с. 9).

Специфічну групу безособових речень виформовують синтаксичні конструкції, *головний член яких виражений адвербіалізованим іменником* (у науковій термінології „предикативним словом”) на зразок *біда, гріх, диво, досада, жаль, лінь, сором, шкода, пора, час*. Наприклад: – *Гріх* *згадувати* таке, мене інші гадки пристоять (34, с. 136); – Що ж, панове товариство, *пора* нам

спочити? – питався Чуйкевич (34, с. 67); Горденко і Ломиковський глянули на Мазепу, і їм *жаль зробилося* старого (35, с. 13); – Даніліч! – гукнув цар як перед фронтом, – *пора* нам *їхати* (34, с. 18).

Отже, такі компоненти граматичної основи, уживаючись у ролі головного члена безособового речення, утрачають зв'язок із парадигмою відмінювання та репрезентують значення психічного (зрідка фізичного) стану людини і взагалі істоти,

2.3. Безособові речення з присудковими словами на зразок *(не) можна, (не) треба* та інфінітивом

Серед безособових речень виокремлюється група безособових конструкцій, головний член яких виражений присудковими словами (у науковій літературі – „предикативними”, або „безособово-предикативними”, словами) на зразок *(не) можна, (не) треба, (не) потрібно, (не) варто, (не) слід* (розмовне); *не сила* та інші, які „здебільшого означають стан людини, маючи модальне забарвлення / значення повинності, необхідності, докінченості, неминучості, можливості, неможливості тощо” [16, с. 155].

У творах Богдана Лепкого ми зафіксували безособові речення з присудковими словами *(не) можна, (не) треба, годі, (не) слід, не вільно*. Це найбільш вживані предикативні слова, які стверджують той чи той факт дійсності – можливість або неможливість: *можна, не можна, годі; необхідність: треба або не треба*.

Здебільшого головний член таких речень сполучається з інфінітивом при можливій зв'язці *було* (минулий час дійсного способу), зрідка *буде* (майбутній час дійсного способу). У творах Богдана Лепкого найчастіше трапляються речення цієї групи зі зв'язкою *було*. Наприклад: „*Не слід було сваритися, битися*” (33, с. 258); – „Мало чого не балакають люди, – відповів Войнаровський, – але нам *нема що* голову *забивати* собі такими вигадками” (34, с. 25); „Як же, щоб батькові *не вільно було бачитися* з донькою” (34, с. 346); „А рушить він

[Карл], тоді і цар двигне свої потуги, тоді й Мазепі *треба йти*” (35, с. 144); „Годі нам *дивитися* довше на те, що з Україною робить Москва!” (35, с. 156); Вас як дитину легко *піддурити можна* (34, с. 303).

„У таких безособових реченнях головний член найчастіше має складену форму, тобто безособово-предикативне слово, що виступає в ролі головного члена” [16, с. 155], виражаючи необхідність здійснення тієї дії, яка названа в інфінітиві. Наприклад: *Можна переписати* начисто (35, с. 204); „*Можна було боятися*, що Петро, не маючи нагоди покарати Мазепу, зжене гнів на своїх власних людях” (35, с. 320); *Можна було їхати* безпечно (35, с. 40); „Гетьманський небіж не дивився чорно на світ, але ж *годі* йому *було дивитися* на світ рожево” (35, с. 266); „*Годі було гадати*, що вони [Орлик і Ломиковський] брешуть і впроваджують шведів у блуд” (35, с. 301); „...*годі було* наперед *угадати*, як цар поставиться до цієї несподіваної вістки” (35, с. 320); *Годі було перевірити* всі вісті, бо в страху великі очі (24, с. 357); *Годі було подумати*, що це царевич Олексій (35, с. 34); На деякий час *треба було припинити* всякі переговори (35, с. 145); *Треба було їх [думки] позводити* докупити і *погодити* (34, с. 43); *Треба спішитися* (32, с. 86); „Будеш, доню, панувати, лиш *треба віддати* своє серце за багатство, за тії палати” (36, с. 143); *Треба* нам знов *післати* жалобу до царя (34, с. 46); *Треба було* козака з білою хусткою на спису *післати* (34, с. 79); Тоді, значиться, мені *треба* у вас *заночувати* (34, с. 81).

У творах Богдана Лепкого трапляються і безособові речення, у яких присудкове слово вживають без інфінітива, але таких головних членів речення зафіксовано мало. Наприклад: – Чи *можна?* – спитав хлопець (37, с. 431); ...мені, старому, ніяких нагород уже *не треба* (34, с. 17); Такому багацькому синові гамериканських долярів *не треба* (37, с. 662).

Безособові речення, головний член яких виражений словами (*не*) *можна*, (*не*) *треба*, *годі* семантично дуже різнопланові, наприклад: *Треба* нам трохи *відпочити* (34, с. 117); Бо вам *побідити треба* (34, с. 205); *Не треба* ж нам *винуватити* царя (34, с. 222); Прийди, милий, бо з смутком *жити годі* (36, с. 158); ...*годі* нам *остерігати* Мазепу... (34, с. 231); *Треба було* *брехати* (34,

с. 276); *Треба було післати* чоловіка, знаючого українську мову... (35, с. 313); *Треба було помагати* собі склами (35, с. 360); Чуйкевичеві *годі було сказати* „ні” (34, с. 389); *Годі було виправдувати* Любов Федорівну (34, с. 168); Його [Івана Степановича] *годі було не любити* (34, с. 99); Його [хазарина] *можна було* в царгородськiм цирку людям *показувати* (33, с. 46); І вибрали того всього добра так багато, що кожухами й спанчами *можна було* мости *мостити* (33, с. 181); „Нема такого дурня на світі, від котрого не *можна би чогось навчитись*” (35, с. 15); „Вам, пане гетьман, Іване Степановичу, *треба би* пильно *дбати*, щоб не втратити царської ласки” (34, с. 18).

Такі речення можуть бути поширені обставинами місця, часу, суб’єктними членами у формі родового, давального чи знахідного відмінків. Наприклад: „*Годі було противитися* генеральному *судді*, та ще по вчорашній розмові” (34, с. 108); „...*про розмову, на* тій лісовій *дорозі годі було й гадати*” (34, с. 116); Він [Кочубей] „уже освоївся з гадкою, що *годі* довше *противитися гетьманові і Мотрі*” (34, с. 356); *Треба душу позабути*, а *серця не чути* (36, с. 143); *Треба їх* [ратників] *клином розбивати* (35, с. 85); Щоб збудувати державу, *треба* перше тую *анархію переломити* (35, с. 15); *Треба було послухати вчора* (33, с. 182). Однак поширювальні члени, які вводять у безособові речення цієї підгрупи, не можуть змінити основного характеру речень ні за значенням, ні за структурою.

Отже, у таких безособових реченнях безособово-присудкове слово на зразок *(не) можна*, *(не) треба*, що функціює в ролі головного члена, здебільшого сполучаються з інфінітивом або допоміжним дієсловом.

2.4. Безособові речення із заперечними словами *немає* (*нема*)

Окрему групу виформовують безособові речення, головний член яких виражений заперечним словом (у науковій термінології – „предикативним словом”) *нема* (*немає*). Наприклад: *Нема* такого чоловіка на світі, щоб йому все діялося так, як він схоче (34, с. 437); *Нема* живої душі (34, с. 387); Мене *нема*, *нема* того, що був я давніше (36, с. 334); І миру нашого дастьбіг, і волі теж *нема*

(36, с. 260); „Нема ріки без рибоньки, саду без калини, *нема* мені без милої веселої днини” (36, с. 156); *Нема* часу (32, с. 86); Скажеш, що батька *нема*, а куди пішов, не знаєш (33, с. 360); Повітка, тік, з балок і кроков павутиння звисає, вікон *нема*... (33, с. 339); І в нас *нема* держави (35, с. 379); *Нема* йому [Чуйкевичу] життя без Мотрі, *нема* і бути на може (35, с. 51).

Обов’язковим елементом структури таких речень є прямий поширювач об’єктного типу – „додаток у формі родового відмінка, що означає особу або предмет, відсутність якого стверджується” [16, с. 151], наприклад: Був один із тих довгих осінніх вечорів, що то їм, здається, *кінця* *немає* (33, с. 272); – А *Маруді Богатківної* між вами *нема*? – спитав несміливо Борис (33, с. 250); „Нема такого *дурня* на світі, від котрого не можна би чогось навчитись” (35, с. 15); Чекають старшини, *гетьмана* *нема* (35, с. 8); Плете дівча руками білими сама, *дружок* *нема*, *квіток* також *нема* (36, с. 110); В рушницях *куль* *немає*, *немає хліба, одягу, чобіт?* (36, с. 304).

Функційним еквівалентом слова *нема* (*немає*) в конструкціях зі значенням теперішнього часу є заперечна частка *ні* (*ані*) в ролі сполучника (особливо в описах, сповідях). Ці лаконічні реченнєві структури мовці вживають для цілковитого заперечення наявності того, що названо іменником. Наприклад:

– *Ані* *царя*, *ані* *святих*, – сказав вїт (37, с. 36); *Ані* *ради*, *ні* *поради* *ні* *одної хмариночки* на небі (37, с. 436); А у мене від віку *ні* *уродини*, *ні* *смаку* (34, с. 161).

„Інший різновид безособових речень цієї підгрупи репрезентують структури, у яких головним членом є заперечний займенник *нікому*, *ніким*, *нічим*, заперечний прислівник *ніде* та інфінітив. Такі компоненти – займенники або прислівники – можуть членуватися на заперечення і займенник (*нема* *кому*, *нема* *на чому* і т. д.), а інфінітив нерідко ускладнюється допоміжним дієсловом. Подібні речення передають повідомлення про стан особи або навколишнього середовища” [51, с. 151]: Не лишалося *нічого* більше, як тільки подякувати (27, с. 46).

2.5. Висновки до розділу 2

Усі безособові речення різні за змістом і за формою. Одні з них мають головний член дієслівного походження, інші – прислівникового або іменного. Відповідно *за своїм морфологічним складом і семантикою головного члена* їх можна поділити на чотири підгрупи:

1) дієслівні безособові речення, до якої належать:

а) безособові речення, головний член яких виражений безособовим дієсловом (без постфікса *-ся* і з *-ся*): такі конструкції означають, по-перше, стан і процеси, стихійні явища, що відбуваються у природі, у навколишньому середовищі (*смеркати, вечоріти, сутеніти, темніти*); по-друге, переживання, настрої та фізичні відчуття людини, які не залежать від її волі (*не спалося, не співалося*), по-третє, значення бажання чи небажання, що сконцентровано в семантиці головного члена, у якому поєднуються безособове дієслово *хочеться / не хочеться / доводиться* та інфінітив із значенням конкретної дії, а по-четверте, наявність або відсутність певних кількісних змін, явищ або станів у навколишньому середовищі (*не стало, не ставало*);

б) безособові речення, головний член яких виражений особовим дієсловом у безособовому значенні, які поділено на дві групи:

- з афіксом *-ся*, що означають, по-перше, фізичні явища, джерелом яких є неозначений, невідомий і зовсім не важливий у комунікативному плані суб'єкт (*нагрілося, втишилося, їхалося* тощо); по-друге, різні процеси сприймання чогось-небудь (*здається, сниться, думається, згадується*); по-третє, психічні і фізичні стани людини, конструкції, які вживаються на означення мислення та мовлення, що сприймаються як стихійні (*розуміється, розмовляється*);

- без афікса *-ся*, які означають, по-перше, стихійні явища природи і суто природні, фізичні процеси, що виражають дію невідомої чи малозрозумілої сили (*запало, потемніло, загуділо* тощо); по-друге, стихійні процеси, які виражаються за допомогою якогось предмета, що чинить дію, або ж певного явища природи, що є джерелом дії чи стану (*заносило, задуло, замело* тощо); по-

третє, психічний чи фізичний стан людини, її відчуття, сприймання, настрою, переживання (*кольнуло, запаморочило, шуміло* тощо);

в) безособові речення з головним членом – незмінною формою на -но, -то, що виражають закінчення дії, процесу в минулому (*привезено, убито*);

2) безособові речення, головний член яких виражений якісно-означальним прислівником на -о, -е й адвербіалізованим іменником, що означають різні стани природи (*тихо, душно, зимно*) та психічний / фізичний стани людини (*моторошно, нецікаво, приємно; досада, жаль, лень, сором, шкода*);

3) безособові речення з присудковими словами на зразок (не) можна, (не) треба, годі та інфінітивом, які здебільшого означають стан людини, маючи модальне забарвлення / значення повинності, необхідності, докінченості, неминучості, можливості, неможливості тощо.

4) безособові речення із заперечними словами немає (нема) та заперечною часткою ні (ані) в ролі сполучника.

Специфіку всіх зазначених підтипів безособових речень оприявнюємо у процесі зіставлення їх із двоскладними структурами. Якщо в двоскладному реченні виділяємо предмет (у граматичному розумінні) і дію, констатуємо їх щонайтісніший зв'язок, то в скільки-небудь типовому безособовому реченні акцентуємо увагу на стихійності дії або ж на її нейтральності у стосунку до особи, тому то й недоречним чи, в кращому разі, помітно штучним виявиться запитання про те, ким реалізуються процеси, дії, стани, які втілюються в моделі безособової конструкції.

Закцентуємо увагу, що аналіз структурно-семантичних особливостей безособових речень виконано на прикладах, дібраних із мови художніх творів Богдана Лепкого. Зазначений тип односкладних речень в ідіостилі письменника відіграють вагому роль, оскільки передають такі відтінки думки й почуття, що неможливо відтворити двоскладними реченнями, сприяють лаконічності та експресивізації мовлення.

Розділ 3

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ СУПРОВІД ВИВЧЕННЯ ОДНОСКЛАДНОГО БЕЗОСОБОВОГО РЕЧЕННЯ У 8 КЛАСІ НОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ

3.1. Аналіз організаційно-методичного й навчально-методичного забезпечення синтаксису безособового речення в ЗЗСО

Навчання у 8 класі (цикл базового предметного навчання НУШ) відбувається з опорою на чинну нормативно-законодавчу базу, що охоплює:

- Закон України *„Про повну загальну середню освіту”* (стаття 11) [21];
- *„Типову освітню програму для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти”* [60]. Ця програма (ТОП 5–9) розроблена на основі *„Державного стандарту базової середньої освіти”* (2020) [13];
- *„Освітню програму закладу освіти”* (далі – ОПЗО), створена фахівцями на основі ТОП 5–9;
- *авторські модельні навчальні програми*, затверджені Міністерством науки та освіти України;
- *навчальні та навчально-тематичні програми*, які укладають учителі-філологи ЗЗСО.

Модельних навчальних програм для закладів загальної середньої освіти з українською мовою викладання є п'ять (шкільний предмет *„Українська мова”* належить до мовно-літературної галузі). Усі вони ґрунтуються на компетентнісному підході:

1. Модельна навчальна програма *„Українська мова. 5–6 класи”* для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 р.) (авт.: *Голуб Н. Б., Горошкіна О. М.*) [75].

2. Модельна навчальна програма *„Українська мова. 5–6 класи”* для закладів загальної середньої освіти (авт.: *Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.*) [76].

3. Модельна навчальна програма „Українська мова. 7–9 класи” для закладів загальної середньої освіти (авт.: Голуб Н. Б., Горошкіна О. М.) [77].

4. Модельна навчальна програма „Українська мова. 7–9 класи” для закладів загальної середньої освіти (авт.: Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.) [78].

5. Модельна навчальна програма „Українська мова. 5–9 класи” для закладів загальної середньої освіти (авт.: Полторацька А. Я., Сафонов Ю. М., Нестеренко Н. В.) [79].

Проаналізуймо, яку інформацію містять модельні навчальні програми з української мови для 5–9 класів з теми „Односкладні речення. Безособові речення” (див. *Додаток А*).

Отже, усі модельні програми фіксують 5 типів односкладних речень: *особові* – означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові; *безособові* (усі вони містять головний член у формі присудка) й *називні*, граматичним центром яких є головний член у формі підмета.

Вивчення безособових односкладних речень варто здійснювати, ураховуючи вже сформовані в попередніх класах знання. Наприклад, на ***інтуїтивно-змістовому етапі*** виформування задекларованих у модельних навчальних програмах синтаксичної компетентності необхідно врахувати відомості про просте речення, що їх містить програма пропедевтичного курсу синтаксису в 5 класі. На цьому етапі учні / учениці, аналізуючи прості речення, розуміють, що вони можуть мати два головні члени (*Сонце заходить*) або лише один головний член – *Смеркалося*. Утім, такі спостереження можливі лише в практичному сенсі, бо теоретичного матеріалу про специфіку односкладних речень у підручниках для п’ятикласників / п’ятикласниць не передбачено.

Другий етап активізації здобутих знань назовемо ***морфологічний***. Передовсім ідеться про вивчення розділу „Морфологія” учнями / ученицями 7 класу. Неабиякої значущості набуває міцне засвоєння тем „Безособові дієслова” та „Безособові незмінні формами на *-но*, *-то*”, а під час закріплення знань на практиці семикласники / семикласниці паралельно дізнаються, що ці

форми є головними членами в безособових реченнях, що стає підґрунтям для виформування стилістичних умінь і навичок і плані синтаксичної синонімії з двоскладними простими реченнями.

У ході *власне синтаксичного етапу* (8 клас) учитель-філолог має спиратися сформовані в 5 і 7 класах знання, щоб за 10 годин школярі засвоїли складний програмовий матеріал про односкладні речення, у т. ч. і про безособові синтаксичні конструкції в трьох аспектах: *структурному* (будова й головний член безособового речення, засоби його вираження, здатність поширюватися другорядними членами речення); *семантико-синтаксичному* (приховане значення суб'єкта, вираженого непрямыми відмінками іменників і займенників, неможливість вставляння підмета до безособового речення; значення головного члена речення); у *функційному* роль односкладних речень у різних функційних стилях української мови, синоніміка з двоскладними реченнями, можливість бути частиною складного речення).

Сучасні підручники з української мови для учнів / учениць 8 класу ЗЗСО реалізують загальнодидактичні принципи навчання в структурно-змістовому плані. У попередні підрозділах ми вже проаналізували шкільні навчальні книги, укладені з опорою на модельні навчальні програми, зокрема: у таблицях № 1–2, 4 зроблено висновки щодо єдиного термінопоняття на позначення типів речень за складом граматичної основи, визначено релевантні ознаки односкладного речення загалом і безособового зокрема, виокремлено ключові акценти у наведених визначеннях безособового речення, узагальнили морфологічні засоби вираження головного члена в безособових реченнях, установили їхні семантико-синтаксичні та стилістичні параметри. Залишилося акцентувати увагу, за якими модельними навчальними програмами автори укладали підручники для 8 класу (Таблиця № 5).

Таблиця № 5

**Відповідність сучасних підручників з української мови для 8 класу
чинним модельним програмам**

МНП „Українська мова. 7–9 класи” Голуб Н. Б., Горошкіної О. М.	МНП „Українська мова. 7–9 класи” Заболотного О. В., Заболотного В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попової Т. Д.	МНП „Українська мова. 5–9 класи” Полторацької А. Я., Сафонова Ю. М., Нестеренко Н. В.
<i>Голуб Н., Горошкіна О.</i> Українська мова : підручник для 8 класу ЗЗСО. Київ : Грамота, 2025. 256 с.	<i>Заболотний О., Заболотний В.</i> Українська мова : підручник для 8 класу ЗЗСО. Київ : Генеза, 2025. 288 с.	
<i>Онатій А., Ткачук Т.</i> Українська мова : підручник для 8 класу ЗЗСО. Київ : Літера ЛТД, 2025. 288 с.	<i>Авраменко О., Тищенко З.</i> Українська мова : підручник для 7 класу ЗЗСО. Київ : Грамота, 2025. 184 с.	
<i>Літвінова І., Якименко О.</i> Українська мова : підручник для 8 класу ЗЗСО. Харків : Ранок, 2025. 267 с.		

3.2. Критерії дослідження та показники рівня сформованості знань і вмінь учнів 8-х класів у процесі вивчення безособових конструкцій

Для реалізації мети дослідження, який рівень знань і практичних умінь досягнуто в результаті вивчення теми „Односкладні речення. Безособові речення” учнями / ученицями, проведено *констатувальний експеримент*, або *„метод зрізів”* (С. У. Гончаренко [9], Кульбабська О. В., Шатілова Н. О. [28; 29], О. Л. Лук'янець, О. В. Петрунько [38], С. О. Сисоєва, Т. Є. Кристопчук [50], А. М. Статівка [54] та ін.).

„Лінгводидактичний і методичний експеримент – це метод цілеспрямованого впливу на об'єкт у спеціально організованих умовах навчання з метою пізнання і перевірки передбачуваного результату (положень гіпотези)” [54, с. 195]. Констатувальний експеримент – один із видів лінгводидактичного та методичного експерименту паралельно з лабораторним, формувальним (або навчальним). Отже, *„констатувальний експеримент* – це дослідницький

метод, за допомогою якого отримують нову інформацію про рівень володіння компетентністю, тобто знаннями й уміннями, особистісними якостями, що підлягають контролю” [там само, с. 196]. Для його здійснення ми розробили програму („дорожню карту”) (див. Таблиця № 6).

Таблиця № 6

**Програма констатувального експерименту
щодо володіння синтаксичною компетентністю учнів / учениць
із теми „Односкладні речення. Безособові речення”**

№ з/п	Етап констатувального експерименту (КЕ)	Обшир запланованих завдань
1.	Окреслення мети й завдань КЕ із теми „Односкладні речення. Безособові речення”	установлення ступеня сформованості вмінь щодо: 1) розрізнення простих двоскладних і односкладних речень з огляду на їхні синтаксичні особливості та функції в усному та писемному мовленні; 2) синтаксичного розбору синтаксичних одиниць з одним головним членом речення; 3) творчого використання односкладних речень у власних висловлюваннях через умотивований вибір з-поміж інших синтаксичних синонімів.
2.	Обрання закладу загальної середньої освіти й учасників / учасниць експерименту	Локація: ОЗ «Карапчівський ЗЗСО І–ІІІ ст.» Вашківецької міської ради Вижницького району Чернівецької області. Час проведення КЕ: у процесі педагогічної практики з 01.09.2025 по 26.10.2025. Учасники експерименту: 24 учня / учениці 9 класу, які в попередньому навчальному році вже вивчили тему „Односкладні речення. Безособові речення”.
3.	Визначення об’єкта КЕ	П’ять виявів односкладних простих речень дієслівного, прислівникового та іменного класу з акцентом на безособові конструкції.
4.	Формування переліку знань і вмінь із виучуваної теми	За аналітичними матеріалами рубрик „Очікувані результати” та „Види навчальної діяльності” (Додаток А) констатуємо обшир знаннєвого та діяльнісного складників модельних навчальних програм з виучуваної теми: - „розпізнавати, виписувати й групувати різні типи односкладних речень за морфологічним і семантичним критеріями”; - „визначати спосіб вираження головного члена в безособовому реченні”; - „самостійне добирання та складання безособових речень відповідно до комунікативного завдання та ситуації мовлення”; - „синтаксичний розбір безособових речень за схемою”; - „перебудова односкладних речень на синонімічні двоскладні / односкладні й навпаки”; - „визначення функцій та стилістичного навантаження

		безособових речень у різностильових текстах, а також їх уживання у власному висловлюванні”.
4.	Розпрацювання системи завдань для здобувачів середньої освіти з урахуванням таксономії освітніх цілей за когнітивними рівнями діяльності [46].	1. Вправи й завдання початкового рівня, мета яких навчити розрізняти двоскладні речення та односкладні; 2. Вправи й завдання середнього рівня, що дають змогу за комплексом характерних ознак установлювати тип безособового речення. 3. Вправи й завдання достатнього рівня на редагування текстів, трансформувannya реченнєвих структур і виявлення типових помилок у функціюванні односкладних речень в українській мові. 4. Вправи й завдання високого рівня мають творчий характер і вможливають оцінювання вміння учнівства уживати безособові речення в усному й писемному мовленні.
5.	Визначення критеріїв і показників „сформованості знань і вмінь та співвідношення їх із рівнями володіння компетенціями”	Перший критерій: <i>уміння аналізувати різні типи простих речень в усному / писемному мовленні.</i> Показники засвоєння теми: - розпізнавати односкладні речення з-поміж простих двоскладних; - групувати односкладні речення за морфологічними і семантичними ознаками. Другий критерій: <i>уміння розбирати односкладні безособові речення за схемою.</i> Показники засвоєння теми: - характеризувати головний член односкладного речення (однослівний або кількаслівний); - пояснювати морфологічний засіб його вираження; - визначати підтип безособового речення за значенням. Третій критерій: <i>уміння творчо й відповідно до норму літературної мови вживати різні типи безособових речень у власному висловлюванні.</i> Показники засвоєння теми: - ураховувати виражальний потенціал безособових речень у текстах різних функційних стилів і у власних висловлюваннях з огляду на конситуацію; - розуміти доцільність синонімічної заміни двоскладного речення односкладним безособовим, а також редагувати речення з дієслівними формами на <i>-но</i>, <i>-то</i>, у яких ужито іменник в орудному відмінку на позначення суб’єкта дії; - уживати безособові речення з різними морфологічними типами головних членів в усному / писемному мовленні (на позначення стану в природі або фізичного / психологічного стану людини, семантики повинності, необхідності, докінченості, неминучості, (не) можливості).
6.	Проаналізувати якісні й кількісні показники сформованих умінь і навичок із теми	Обґрунтувати якісні й кількісні показники сформованих умінь і навичок із виучуваної теми (див. <i>Таблицю № 7</i>).
7.	Підбиття підсумків констатувального експерименту	

Для одержання об'єктивних результатів констатувального експерименту необхідно розробити чіткі критерії оцінювання знань і вмінь здобувачів середньої освіти з теми „Односкладні речення. Безособові речення” та обґрунтувати рівні їхньої синтаксичної компетентності (*Додаток Б*).

Вправи й завдання початкового рівня, як ми зазначали вище, мали на меті сформувати вміння розрізняти двоскладні речення та односкладні. Дев'ятикласникам / дев'ятикласникам запропоновано в поданих реченнях підкреслити граматичні основи; розподілити їх на дві групи та записати в колонки таблиці: *двоскладні речення* та *односкладні речення*, надписати над кожним головним членом морфологічне вираження; визначити тип односкладних речень (результати виконання завдання дев'ятикласниками представлено в Таблиці № 7)

Таблиця № 7

Результати виконання завдання початкового рівня

Усього учнів / учениць	Високий рівень (12–10 б.)		Достатній рівень (9–7 б.)		Середній рівень (6–4 б.)		Початковий рівень (3–0 б.)	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
24	4	16,8	5	20,7	11	45,7	4	16,8

Отож результати виконання завдання початкового рівня оприявнили, що 45,7% учасників констатувального експерименту належать до середнього рівня володіння синтаксичною компетентністю із теми „Односкладні речення. Безособові речення”; достатній рівень синтаксичних умінь продемонструвало 20,7% здобувачів середньої освіти (вони допустили 1–2 неточність або помилку у виконанні завдання), а 4 респонденти показали високий рівень знань і вмінь (не мали жодного недогляду). Прикро, що 4 дев'ятикласника не змогли виконати цього завдання, оскільки намагалися в кожному реченні відшукати підмет (здебільшого підкреслювали іменник або займенник у непрямих відмінках) і присудок.

Друге завдання констатувального експерименту – це **завдання середнього рівня**. Учні / учениці мали встановити підтип безособового речення, узявши до

уваги морфологічні засоби вираження головного члена у формі присудка та його значення (результати виконання завдання дев'ятикласниками – у *Таблиці № 8*).

Таблиця № 8

Результати виконання завдання середнього рівня

Усього учнів	Високий рівень (12–10 б.)		Достатній рівень (9–7 б.)		Середній рівень (6–4 б.)		Початковий рівень (3–0 б.)	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
24	3	12,5	2	8,3	13	54,2	6	25

Одержані відсоткові результати виконання завдання середнього рівня довели, що 79,2% учасників / учасниць констатувального експерименту слабо або й зовсім не засвоїли, що для безособового речення релевантне значення має морфологічна форма вираження головного члена речення (а це специфічні дієслова, прислівники, адвербіалізовані іменники), яка здатна вживатися без називання діяча або носія стану в називному відмінку (на відміну від означено-, неозначено-, узагальнено-особових речень). До того ж дев'ятикласники / дев'ятикласниці не зрозуміли семантичного діапазону головних членів безособового речення. За комплексом характерних ознак лише 5 учнів / учениць безпомилково або з незначними недоглядами встановили тип безособового простого речення.

Вправи й завдання достатнього рівня є синтезом теоретичного матеріалу й прикладного аспекту вивчення синтаксису односкладних речень, оскільки щоб редагувати речення, здійснювати структурні трансформації реченневих структур треба сприймати їх по-філософськи – як єдність форми й змісту. У цьому аспекті дібрано завдання на використання трансформаційного методу: перебудувати односкладні на двоскладні речення й навпаки, пояснити стилістичні відмінності у функціюванні зазначених синтаксичних одиниць (результати виконання завдання дев'ятикласниками – у *Таблиці № 9*).

Таблиця № 9

Результати виконання завдання достатнього рівня

Усього учнів	Високий рівень (12–10 б.)		Достатній рівень (9–7 б.)		Середній рівень (6–4 б.)		Початковий рівень (3–0 б.)	
	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%	К-ть	%
24	4	16,7	3	12,5	11	45,8	6	25

Результати виконання завдання достатнього рівня не значно різняться з тими, що унаочнює *Таблиця № 8*. Ті учні / учениці, які вагалися у визначенні граматичних основ двоскладних і односкладних речень, сумнівалися в розподілі їх за структурними ознаками на дві групи, не змогли безпомилково установити синонімічні відношення між ними (11 учасників / учасниць – 45%) або зовсім не виконали завдання (6 респондентів – 25%). Високий рівень сформованості синтаксичної компетентності продемонстрували 4 здобувачі середньої освіти (16,7%), а достатній, припустивши негрубі помилки лише 3 – 12,5%. Можна констатувати, що на уроках української мови варто частіше виконувати такі завдання.

Вправи й завдання високого рівня відбивають креативний потенціал школярів / школярок, передбачаючи розвиток їхнього мовлення, наприклад, у процесі написання творчої роботи (есею, твору-роздуму, допису для блогу тощо). Ми запропонували написати твір-мініатюру за поетичними рядками Л. Костенко „Красива осінь вишиває клени червоним, жовтим, срібним, золотим” з граматичним завданням: підкреслити у власному висловлюванні однією ризикою односкладні особові та називні речення, хвилястою – безособові. Цільова настанова завдань – не лише доречно й нормативно вжити синтаксичні конструкції з одним головним членом речення, а й продемонструвати вміння чергувати синонімічні конструкції відповідно до задуму мовця, його мовних уподобань, беручи до уваги комунікативну мету (див. *Таблицю № 10*).

Таблиця № 10

**Типи використаних у творі-мініатюрі всіма учнями / ученицями
односкладних речень у кількісному вимірі**

<i>Типи односкладних речень</i>	<i>Кількість речень</i>	<i>Відсоткові узагальнення</i>
Особово-дієслівні речення		
<i>Означено-особові</i>	31	37,8%
<i>Неозначено-особові</i>	26	31,7%
<i>Узагальнено-особові</i>	2	2,4%
Речення без вказівки на особу		
<i>Безособові речення</i>	14	17,1%
Іменні односкладні речення		
<i>Називні</i>	9	11%

Загалом у творчих роботах переважають прості двоскладні речення – 70%, тоді як односкладних 17%, а неповних – 13%. Таку статистику можемо пояснити тим, що двоскладні речення учні / учениці вивчали ще в початковій школі й у 5-му та 8-му класах, отож мають краще сформовані навички вживання цього типу синтаксичних одиниць.

Отже, констатувальний експеримент – дієвий інструмент діагностики знань й умінь учнів / учениць в ділянці синтаксису односкладних речень, оскільки дає змогу одержати релевантну інформацію для подальшого моделювання уроків на засвоєння програмового матеріалу, добирати сучасні методи й прийому роботи зі здобувачами середньої освіти.

3.3. Висновки до розділу 3

Вивчення односкладних безособових речень у 8-му класі ЗЗСО регулюють дві модельні навчальні програми, що докладно описують зміст теми, очікувані результати й види навчальної діяльності учнів / учениць. З опорою на ці типи програм автори уклали п'ять підручників

Вивчення безособових односкладних речень варто здійснювати, ураховуючи вже здобуті в попередніх класах знання. Наприклад, учні / учениці 5-го класу виформовували синтаксичні компетентності на інтуїтивно-змістовому

етапі (пропедевтичний курс синтаксису, розділ „Просте речення”).

Важливим для засвоєння теми „Безособове речення” є розділ „Морфологія” (7 клас), у межах якого здобувачі середньої освіти вивчали такі теми, як „Безособові дієслова” та „Безособові незмінні формами на *-но*, *-то*”, адже саме ці засоби морфологічного вираження є релевантними для структурно-семантичної структури зазначеного типу односкладних речень.

У 8 класі школярі / школярки поглиблюють свої знання та навички в галузі синтаксичної безособовості (власне синтаксичний етап): упродовж 10 годин під керівництвом учителя-філолога вони дізнаються про будову безособового речення, засоби вираження головного члена, здатність поширюватися другорядними членами речення, про неможливість вставляння підмета до структури безособового речення; визначають значеннєві відтінки головного члена речення та встановлюють функції односкладних безособових речень, аналізують синоніміку з двоскладними реченнями, можливість бути частиною складного речення).

За результатами констатувального експерименту можна висновкувати, що дев'ятикласники / дев'ятикласниці відчують труднощі в ході синтаксичного розбору безособових речень, уживання односкладних речень у власному висловлюванні, здійснення синонімічних заміन двоскладних речень односкладними та навпаки.

Розділ 4

ПРОЄКТНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ЗАСІБ МОТИВАЦІЇ УЧНІВ / УЧЕНИЦЬ У ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ „БЕЗОСОБОВЕ РЕЧЕННЯ”

4.1. Термінологічний обшир поняття *проектне навчання*

Освітні реформи освіти в Україні не зменшили свого поступу навіть у кризові часи пандемії ковіду й повномасштабної російсько-української війни. Навпаки з'явилися нові стратегії, тактики і форми навчання, що забезпечують створення інноваційного освітнього середовища як у закладах загальної середньої освіти, так і закладах фахової передвищої та вищої освіти. У цьому аспекті науковці, методисти й учителі прагнуть поєднати традиційні методи й прийоми навчання з інноваційними, на практиці апробувати їхню ефективність і мотиваційний потенціал. До таких прогресивних методів освітніх технологій належить метод проєктів. „Усе, що я пізнаю, я знаю, для чого це мені треба і де, і як я можу ці знання застосувати” [17]. Констатація Андрія Єлькіна акцентує увагу на суті методу проєктів, який поєднує знаннявий складник, сформований в учнів / ученицях під час засвоєння програмового матеріалу, мотивує їхнє бажання віднайти та засвоїти нову інформацію про об'єкт вивчення, а найголовніше – оволодіти практичними вміннями використовувати ці знання в різних сферах повсякдення.

Оскільки метод проєктів порівняно „молодий” для освітньої системи українських ЗЗСО, то в лексикографічних працях і методичній літературі, на жаль, немає його однозначного потрактування. Порівняймо:

„*Проект* – комплексний захід, спрямований на досягнення конкретної мети в межах графіку та бюджету, який об'єднує ресурси різних рівнів або організації, є унікальним та не повторює повністю деякі попередні заходи” [53, с. 61].

„*Проект* – це робота, що самостійно планується та реалізується учнями. Робота над проектом – практика особистісно орієнтованого навчання у процесі

конкретної праці учня, на основі його вільного вибору, з урахуванням його інтересів” [8, с. 88–89].

„Проектне навчання – один з варіантів продуктивного навчання, метою якого є не засвоєння суми знань і не проходження освітніх програм, а реальне використання, розвиток та збагачення досвіду учнів та їх уявлення про світ” [53, с. 61].

„Проектне навчання – розробили американські педагоги Джон Дьюї та Вільям Герд Кілпатрик. Суть проектного навчання або проектування полягає в досягненні дидактичної мети через детальну розробку навчальної проблеми, яка повинна завершитися реальним практичним результатом (проектом). Суть проектного навчання в тому, що учень у процесі роботи над навчальним проектом розуміє реальні процеси, об’єкти тощо. Вона передбачає „проживання” учнем конкретних ситуацій, подолання труднощів, конструювання. Навчальні проекти можуть бути дослідницькими, творчими, ігровими, інформаційними. Проектом може бути відеофільм, стінівка, альбом, доповідь, комп’ютерна презентація тощо” [19, с. 3].

„Проектування педагогічного процесу – цілеспрямоване творче попереднє визначення і конструювання програми спільної діяльності суб’єктів та її подальшого втілення для забезпечення особистісно-розвивального підходу” [2, с. 61].

„Метод проектів є організацією навчання, за якою учні набувають знань і навичок у процесі планування й виконання практичних завдань-проектів” [9, с. 205].

„Метод проектів – гармонічно поєднує академічні та прагматичні знання, стимулює самостійну пізнавальну діяльність /.../. Навчальні проекти можуть бути дослідницькими, творчими, ігровими, інформаційними; форми роботи – індивідуальними або груповими” [4, с. 2].

„Метод проектів – це система навчально-пізнавальних прийомів, які дозволяють розв’язати ту чи іншу проблему в результаті самостійних і колективних дій учнів і учениць, а також обов’язкових презентацій результатів

їх роботи. Метод проектів – організація навчання, при якій учні набувають знання в процесі планування і виконання практичних завдань-проектів” [5, с. 17].

Отже, **сутність методу проекту** – мотивувати учнів до розв’язання певних проблем під керівництвом учителя, що активізує необхідність самостійно здобути сучасні знання з різних джерел, критично мислити, опрацьовуючи інформаційні блоки, ефективно використовувати їх у життєвій практиці, а також конструювати власну діяльність [Алісійчук О. С., Федорчук В. В. [1]; Бакинська Т. [2]; Беліменко Л. [3]; Бодько Л. [4]; Ващенко О. [6]; Голуб Н. М., Проценко Л. І. [10]; Дубнюк З. І. [14]; Каліманова О. [23]; Ницета В. А. [41] та ін.].

У науково-методичній літературі випрацьовано *алгоритм проектного навчання*:

- 1) підготовчий етап (визначення теми й мети проекту, окреслення проблемних питань і ситуацій);
- 2) вибір способу виконання проекту (індивідуальний, парний, груповий);
- 3) етап планування (добір друкованих і електронних джерел інформації, уточнення послідовності виконання проекту);
- 4) призибування та аналіз інформації з теми проекту;
- 5) структурування фактичного матеріалу, його технічне і змістове редагування;
- 6) створення мультимедійної візуалізації навчального проекту;
- 7) організація захисту або презентації досягнутих результатів (відеоконференція, прес-конференція, круглий стіл тощо);
- 8) підбиття підсумків, оцінювання результатів пошукової діяльності всіх учасників проекту.

Отже, у ході виконання проекту вчитель органічно поєднує інтелектуальну діяльність із емоційним складником, науковий виклад інформації з ігровими методами, інтерв’ю, подорожжю, екскурсією тощо. Це зумовлює мету проектної діяльності, за якої ефективність кожного уроку оцінюють із позиції самостійного надбання учнем сучасних знань і вмінь (виформовуються ключові та предметні

компетентності школяра), а також у ракурсі прогресивних змін у його мовній особистості. Опановуючи культуру проєктування, учень виформовує уміння та навички мислити неординарно, творчо; усвідомлено та самостійно впорядковувати свої дії, естетично і етично обирати засоби і форми дослідження, уникати конфліктної комунікації; бути лідером думок тощо.

4.2. Класифікація проєктів в аспекті особистісно орієнтованого навчання українського синтаксису в ЗЗСО

Педагог як консультант і наставник у проєктній технології вдається до використання сукупності науково-дослідницьких, творчих за своїм характером методів і прийомів, відшуковує новітні засоби і форми навчання, допомагає учасникам проєктної діяльності зорієнтуватися в інформаційному огроми.

Результати виконання проєктів мають бути вагомими:

– якщо це теоретична проблема, то на завершальному етапі необхідно представити конкретне її розв’язання з опорою на міждисциплінарні зв’язки та наукову значущість,

– якщо проєкт має прикладний характер, то учасники мають презентувати практично-конкретний результат, готовий до впровадження.

Отже, провідним принципом проєктної діяльності є дихотомія *від теорії до практики* [56; 57].

Провідні вчені-методисти запропонували педагогам типологію проєктів, що охоплює:

– **дослідницькі проєкти** (для їх упровадження необхідно добре обмірковувати структуру, визначити мету й завдання, актуальність об’єкта і предмета дослідження для всіх учасників; сформулювати гіпотезу мовознавчого дослідження; обґрунтувати соціальну значущість виконаної роботи; аргументувати методологію дослідження; продумати методи й прийоми, зокрема експериментальні методи обробки результатів);

– **ігрові проєкти** (їхньою особливістю є те, що учасники обирають собі певні ролі, зумовлені характером і змістом проєкту на актуальну лінгвістичну тему, напр., мовленнєвий паспорт літературних персонажів або реальних особистостей, імітуючи їхні соціальні та ділові стосунки у вигаданих ситуаціях);

– **інформаційні проєкти** (у самій назві цього типу проєктів міститься вказівка на їхню спеціалізацію: добирати нову інформацію про мовні одиниці чи явища не лише із друкованих і електронних джерел, а й під час інтерв'ю або анкетування, критично опрацьовувати її, обговорювати в учнівському колективі, узагальнювати за певними критеріями, представлення одержаних результатів і висновкових положень виконаної роботи (есей, стаття в часописі або стінівці, допис у соціальній мережі, участь із обговоренням на відеоконференції тощо); тому інформаційні проєкти вважають модулем (складником) дослідницького проєкту;

– **соціально-орієнтовані проєкти** (у процесі їх виконання результати діяльності учасників проєкту орієнтовані на їхні соціальні інтереси, а саме складання документів, програм, рекомендацій, проєкту закону, фрагмента словника тощо);

– **творчі проєкти** не мають детально розпрацьованої структури спільної діяльності учасників, адже її характер зумовлений очікуваним результатом, характером групової діяльності, колу зацікавлень учасників проєкту (під час кооперативної діяльності вчитель і учасники проєкту можуть планувати такі форми репрезентації результатів, як створення рукописного журналу, колективного колажу, запис відеоролика, проведення лінгвістичного вечора, свята, тижня мови тощо).

Отже, проєктна методика ґрунтується на кращому досвіді традиційної та інноваційної методики викладання української мови в різнотипних закладах, на багатоаспектності тем дослідження, жанрів і типів текстів, на новітніх формах навчальної діяльності, виконанні вправ). Основні ознаки-маркери проєктного навчання – актуальність досліджуваної проблеми, розкриття творчого потенціалу здобувачів освіти, вияв риторичних здібностей, самотійна робота – індивідуальна, у парах, групова або колективна.

4.3. Модель проєктної роботи „Безособові односкладні речення” для учнів / учениць 8 класу

Змістовий модуль „Безособові односкладні речення”

Етап: системно-узагальнювальний.

Характер: міждисциплінарний (міжпредметні зв'язки з українською літературою та лінгвістикою тексту).

Мета: *систематизувати й поглибити знання учнів / учениць про специфіку будови та семантики простих речень з одним головним членом і двома – підметом і присудком, дослідити засоби вираження головних членів і стилістичні особливості кожного типу речень у художньому тексті, визначити роль синтаксичних синонімів у прозовому та поетичному текстах (уникнення тавтології, урізноманітнення художнього мовлення, передавання експресії, пришвидшення темпу мовлення тощо); розвивати комунікативну компетенцію (зв'язне мовлення), синтезувати й аналізувати мислення, творчі здібності здобувачів освіти; збагачувати словниковий запас і здатність обирати із широкого репертуару синтаксичних синонімів найдоцільнішу конструкцію з огляду на мовні смаки комуніканта, його намір і ситуацію спілкування; виховувати в учнів повагу до мови як однієї з найбільших святинь українського народу, гордість за розмаїття її виражальних засобів, прищеплювати учням любов та пошанівку до рідного слова.*

Орієнтовний час, необхідний для реалізації навчального проєкту. Для роботи над проєктом заплановано два уроки. Наставочу бесіду й пояснення методики роботи над проєктом учитель / учителька має провести заздалегідь, щоб в учнів / учениць був час попрацювати над укладанням таблиці або опорного конспекти, або алгоритму. Доцільно було б через тиждень у ході вивчення потрібної теми провести урок-дискусію „Чи потрібно сучасному мовцеві працювати над збагаченням свого лексикону синтаксичними синонімами?”, де б учні презентували свої роботи з акцентом на безособові речення.

Учасники проєкту: учні / учениці 8 класу ЗЗСО.

Методичні зауваги

Навчальний проєкт спрямований, по-перше, на систематизацію особистісних знань кожного учня / учениці, виформування їхнього ціннісно-особистісного ставлення до здобутих знань і норм української літературної мови; по-друге, на розвиток самостійності та пошукової роботи школярів.

Восьмикласники / восьмикласниці мають дізнатися про особливості будови й семантики односкладних і двоскладних речень, установити чинники, що зумовлюють їхню синонімічність (варіантність); попрацювати з енциклопедією „Українська мова” (2004), з’ясувати, які саме види односкладних речень виформовують синонімічні пари з простими двоскладними, з одного боку, та між різнотипними односкладними реченнями, з іншого; ознайомитися з класифікацією односкладних речень (*дієслівно-особові*: означено- / неозначено- / узагальнено-особові; *безособові* та *іменні* – називні); засвоїти навчальну інформацію про засоби вираження головного члена односкладних речень за допомогою укладання таблиці та мультимедійної презентації, теоретичний матеріал якої увиразнюють приклади з художніх текстів українського письменника Богдана Лепкого, творчість якого учні вивчають на уроках української літератури, зокрема у 7 класі НУШ («Мишка (казка для дітей: для малих і великих)») та в 11 класі – повість «Мотря».

Школярі навчаються самостійно розрізняти односкладні речення дієслівного та іменного класу; підготувати презентацію для систематизації та репрезентації на загальних наукових здобутків, унаочнення стилістичних функцій синтаксичних синонімів у власному мовленні, зокрема безособового речення, що за формально-семантичними параметрами близьке, з одного боку, до двоскладного речення (*Біда, що не маю кому висповідати душу* (Б. Лепкий) // ... *не маю я* кому висповідати душу), а з іншого – до означено-особового (*„Нема мені без милої веселої днини”* (Б. Лепкий) // ...*не маю без милої Веселої днини.* – означено-особове речення), неозначено-особового (...*щоб вірно змалювати той образ від нічних пожеж кривавий* (Б. Лепкий) // ...*щоб вірно змалювали...* –

неозначено-особове речення) та називного (*Скільки чару і втіхи для вуха!* (Б. Лепкий) // *Який чар і яка втіха для вуха!* – номінативне речення).

Навчальний проект є **перспективним**, оскільки наступним етапом колективної роботи може бути розширення текстової бази дослідження, а також предмета вивчення, якщо матеріалом дослідницьких студій послуговують і складні речення, частини якого можуть бути побудовані за схемою односкладного безособового речення.

Заплановані результати навчання

1-й етап:

☒ Зацікавити учнів актуальними проблемами **„Чи завжди в безособових реченнях не йдеться про яку-небудь особу, носія стану чи виконавця дії? (Ілюстративний матеріал із мовотворчості Б. Лепкого для порівняння: 1. *Було хмарно і вітряно* – у реченні стан сприймаємо незалежно від особи (т. зв. нульовий суб'єкт); 2. *Ось тому мені так марудно було на душі* – у реченні стан сприймаємо у стосунку до особи мовця – мені (непрямий додаток) // я (підмет у трансформованому двоскладному реченні) (т. зв. непрямий суб'єкт)”; „Синтаксичні синоніми: це багатство чи вада граматичного ладу української мови?”, „Які чинники уможливають формування синонімічних зв'язків між односкладними безособовими й двоскладними реченнями?”, „Чи мають односкладні безособові й двоскладні речення в аспекті синоніміки різні стилістичні відтінки?”** тощо.

☒ Сформувати внутрішню мотивацію учнів щодо подальшого вивчення програмових тем у профільній школі: „Енциклопедичні словники й довідкова література з української мови” (10 клас), „Синтаксичні синоніми” (11 клас), „Стилістичні функції односкладних і двоскладних речень” (11 клас), „Зв'язне мовлення. Лінгвістичний аналіз тексту” (11 клас).

2-й етап:

☒ Формування у восьмикласників / восьмикласниць первинних навичок прибирування фактичного матеріалу за допомогою дослідницько-пошукового методу, наскрізного виписування односкладних речень із художніх (прозових і поетичних) текстів Богдана Лепкого, випрацьовувати навички трансформаційного методу, формування картотеки ілюстративного матеріалу, бібліографічних описів.

☒ Закріплення практичних навичок роботи учнів з лексикографічними виданнями, енциклопедіями, таблицями, репозитаріями художньої літератури, навчальними контентами, інтернет-ресурсами тощо.

☒ Виформування уміння систематизації зібраного матеріалу для укладання таблиці „Односкладні та двоскладні речення як синтаксичні синоніми”, навичок літературного редагування й технічного оформлення структурних частин таблиці або схеми.

☒ Розвиток уміння критичного мислення, узагальнення фактичного матеріалу, порівняння та зіставлення односкладних і двоскладних речень з оглядку на їхню будову і значення, трансформації різноструктурних синтаксичних одиниць, формулювання висновків.

3-й етап:

☒ Формувати навички логічного мислення: алгоритмізація процесу розрізнення типів односкладних речень, засобів вираження головних членів у їхній структурі; оцінювання такого явища, як синтаксична синоніміка, її ролі у структуруванні художніх текстів.

4-й етап:

☒ Розвивати розумові дії, а саме вміння аналізувати, систематизувати, узагальнювати, класифікувати, формулювати висновки.

- ☒ Навчитися планувати презентацію та добирати до неї потрібні матеріали (тексти, малюнки, ілюстрації, графічні матеріали, статистичні дані тощо).

5-й етап:

- ☒ Удосконалювати вміння та навички створення мультимедійної презентації, унаочнювати інформацію в схемах, діаграмах і таблицях.
- ☒ Розвивати вміння коротко, ясно та аргументовано висловлювати свої думки, структурувати інформацію, добирати яскраві й цікаві малюнки або світлини до тексту.
- ☒ Виформовувати риторичне вміння аргументувати та обстоювати свою думку під час дискусії, діяти виважено й толерантно в конфліктній ситуації.
- ☒ Розвивати навички публічного виступу, уміння активізувати увагу аудиторії, залучати слухачів до інтелектуальної та емоційної співпраці.

Кінцевий продукт

Учні / учениці поглиблюють знання про структурно-семантичні та функційні особливості безособових речень; систематизують свої знання про синоніміку на різних мовних рівнях; випрацьовують класифікацію синтаксичних синонімів, увиразнюють їхні стилістичні функції, укладають таблицю (або схему, або опорний конспект на матеріалі творів Богдана Лепкого; виформовують навички кооперативного навчання.

Метапредметні зв'язки та організація навчального простору

Українська мова, українська література, текстологія, інформатика.

Технологія вивчення зазначеної теми

- ☒ Презентуємо тему проєкту восьмикласникам / восьмикласницям. Вони об'єднуються в групи, під керівництвом учителя обговорюють поставлену проблему, ознайомлюються з алгоритмом виконання завдань, критеріями оцінювання одержаних результатів.

☒ Пропонуємо учням для опрацювання академічні видання творів Богдана Лепкого або із серії „Шкільна бібліотека”, навчаємо їх працювати з лінгвістичними словниками – передовсім тлумачними, а також енциклопедіями та довідниками.

☒ Подаємо учням теоретичний матеріал щодо типології простого речення з огляду на його будову (двоскладні, односкладні, повні та неповні) та їхнього стилістичного потенціалу в художньому тексті.

☒ Пояснюємо в доступній формі етапи виконання пошукової роботи. Проводимо консультації щодо розв’язання проблемних питань і укладання картотеки ілюстративного матеріалу, таблиці синтаксичних синонімів.

☒ Виконання запланованого обсягу роботи учнями:

а) виписування з художніх текстів Богдана Лепкого односкладних речень;
б) виділення граматичних центрів у кожному реченні та з’ясування засобів їх морфологічного вираження;

в) оформлення результатів дослідження в порівняльній таблиці, укладеній за допомогою трансформаційного методу для фіксації синтаксичних варіантів серед односкладних і двоскладних речень; для ілюстрації теоретичних положень використано художні тексти Б. Лепкого;

г) формулювання висновків щодо ролі безособових речень у мовотворчості Б. Лепкого, загалом синтаксичних синонімів у художніх текстах і повсякденному мовленні, а також написання власного висловлювання.

☒ Підбиваємо підсумки науково-пошукової роботи та готуємося до презентації-звіту результатів.

☒ Учні презентують одержані результати дослідження перед усіма учасниками проєкту, вчителем (можливо, батьками).

☒ **Рефлексія:**

Незакінчене речення (онтологічний складник):

„Синтаксична скарбівня української мови безупинно поповнюється...”;

„Безособові речення – це один із типів...”;

„У будові безособового речення немає підмета, який би означував особу, а з огляду на значення цього типу односкладних речень...”;

„Безособові речення можна трансформувати у Такі синтаксичні одиниці називаємо...”;

„У художньому тексті синтаксичні синоніми виконують низку функцій, зокрема...”;

„Я б запитав письменника Богдана Лепкого про...”;

„Синтаксичні синоніми для мене – це...”.

☒ **Саморефлексія.** Учні відповідають на запитання: „Чи зреалізувалися мої очікування?”, „Які проблеми я хотів / хотіла обговорити?”, „Чи важливо молоді знати особливості усного регіонального мовлення?”.

☒ Висновки щодо проведеної роботи, окреслення перспективи проєкту.

☒ Оцінювання сформованих мовних, мовленнєвих і дослідницьких компетентностей.

Оцінювання знань та вмінь учнів

Ознайомлення з критеріями оцінювання навчального проєкту вчитель повинен провести перед заходом.

Ресурси

Лепкий Б. С. Вибране. Львів : Світ, 1990. 183 с.

Лепкий Б. С. Казки. К. : Веселка, 1991. 96 с.

Лепкий Б. Поезії. К. : Рад. письменник, 1990. 383 с.

* * *

Великий тлумачний словник сучасної української мови / ред. : В. Т. Бусел [та ін.]. – К. : Перун ; Ірпінь, 2005. – 1728 с.

Гетманчук Н. О. Синтаксичні синоніми. [Електронний ресурс]. URL : <http://kulturamovy.univ.kiev.ua/KM/pdfs/Magazine39-14.pdf>

Мельничайко В. Я. Робота з граматичними синонімами на уроках української

мови в VI–VIII класах. Київ : Рад. шк., 1975. 142 с.

Словник української мови : у 11-ти т. Київ : Наук. думка, 1970–1980. Т. 1–11.

Українська мова : [енциклопедія]. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

Чинні підручники з української мови для учнів 8-го класу:

1. **Голуб Н., Горошкіна О.** Українська мова : підручник для 8 класу ЗЗСО. Київ : Грамота, 2025. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2900-ukrainska-mova-golub-8-klas-2025.html>

2. **Заболотний О., Заболотний В.** Українська мова : підручник для 8 класу ЗЗСО. Київ : Генеза, 2025. 288 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2902-ukrainska-mova-zabolotnyi-8-klas-2025.html>

3. **Авраменко О., Тищенко З.** Українська мова : підручник для 7 класу ЗЗСО. Київ : Грамота, 2025. 184 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2899-ukrainska-mova-avramenko-8-klas-2025.html>

4. **Онатій А., Ткачук Т.** Українська мова : підручник для 8 класу ЗЗСО. Київ : Літера ЛТД, 2025. 288 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2903-ukrainska-mova-onatii-8-klas.html>

5. **Літвінова І., Якименко О.** Українська мова : підручник для 8 класу ЗЗСО. Харків : Ранок, 2025. 267 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2901-ukrainska-mova-litvinova-8-klas-2025.html>

6. **Фонарюк Т., Кульбабська О., Костіна-Кніжницька А.** Українська мова : підруч. для 8 кл. з навч. румун. мовою закл. заг. серед. осв. (з аудіосупроводом). Львів : Світ, 2025. 264 с. URL: https://svit.gov.ua/download_a/Ukr_mova_dla_rumun_8_klas_apr.pdf

Отже, стратегія проєктного навчання ґрунтується на двох дидактичних теоріях: 1) соціального конструктивізму, оскільки учасники внаслідок взаємодії засвоюють програмовий матеріал, коли створюють, або „конструюють”, знання в контексті соціального досвіду; 2) множинного інтелекту, оскільки кожна дитина має різні типи здібностей.

Висновки до розділу 4. Проєктна діяльність є особистісно орієнтованою, компетентнісною. Мета методу проєкту – мотивувати учнів до розв’язання певних проблем під керівництвом учителя, що активізує необхідність самостійно здобути сучасні знання з різних джерел, критично мислити, опрацьовуючи інформаційні блоки, ефективно використовувати їх у життєвій практиці, а також конструювати власну діяльність. У розділі представлено алгоритм проєктного навчання, що охоплює 8 етапів; акцентовано увагу на необхідність поєднання інтелектуальної діяльності з емоційним складником загалом, науковий виклад інформації з ігровими методами, інтерв’ю, подорожжю, екскурсією, мозковим штурмом зокрема.

ВИСНОВКИ

Безособові речення – продуктивний тип односкладних структур в українській мові загалом та в ідіостилі Б. Лепкого зокрема.

Залежно від вираження головного члена, виділено чотири групи безособових речень. *До першого різновиду безособових речень* належать речення, головний член яких виражений безособовим дієсловом. Найпоширеніші синтаксичні конструкції цього типу в художніх текстах Богдана Лепкого – речення на означення стихійних явищ і процесів, що відбуваються в природі, у довкіллі. Крім цих значень, за кількістю вживання виокремлено групи безособових конструкцій зі значенням бажання / небажання / наявності чи відсутності таких кількісних змін явищ або станів у навколишньому середовищі, а також речення, що виражають настрої, психічні та фізичні відчуття людини.

Головний член речень першої групи – безособове дієслово минулого часу у формі середнього роду та в теперішньому й майбутньому часових формах у третій особі однини (саме ці засоби вираження є найпродуктивнішими в досліджуваних текстах). Оскільки цей морфологічний вияв головного члена безособових речень здатний самостійно виражати граматичне значення, поширювальні члени речення не є обов'язковим елементом таких безособових структур. Проте інколи синтаксичні конструкції можуть бути поширені – здебільшого обставинами, семантична значущість яких не істотна. Утім, регулярним компонентом речень з безособовим дієсловом є суб'єктний поширювач у формі родового відмінка.

До другого різновиду належать речення з головним членом, вираженим особовим дієсловом, ужитим у безособовому значенні. При цьому визначальним чинником для їх кваліфікації є лексичне значення дієслова з афіксом *-ся* та без *-ся*.

Найбільш поширеною групою серед безособових конструкцій з головним членом без афікса *-ся* є речення, які означають стихійні явища природи. У таких реченнях серед другорядних членів речення наявні лише обставини, що вказують на характер і місце перебігу стихійного процесу чи явища. Головний член у них

здебільшого виражений дієсловом середнього роду у формі минулого часу.

Менш поширеною групою речень цього типу є безособові конструкції, що означають стихійні процеси, які реалізуються за допомогою якогось предмета, який чинить дію, або ж певного явища природи, що є джерелом дії чи стану. Характерною особливістю цих речень є те, що необхідною частиною їхньої структури є непрямий об'єктний поширювач (додаток), виражений іменником в орудному відмінку.

Речення на означення психічної чи фізичної сфери людини поширені здебільшого обставинами часу, місця і способу дії та другорядними членами у формах родового, давального чи знахідного відмінків.

Безособових речень, у яких функцію головного члена виконує особове дієслово з афіксом *-ся*, у творах Б. Лепкого зафіксовано небагато. Найбільш поширеними серед них є речення, що означають різні процеси сприймання чогось. Роль головного члена в таких реченнях виконують дієслова сприймання, здебільшого у формі теперішнього чи минулого часів. Такі речення можуть бути поширені суб'єктним членом у давальному відмінку та обставинами способу дії.

Менш регулярну групу виформовують речення, що їх ужито на означення мислення та мовлення з відтінком стихійності. Вони можуть бути поширені суб'єктивними членами у формі давального і знахідного відмінків, а дієслівний головний член означає процес мислення та мовлення.

Третя група безособових речень – це речення на *-но*, *-то* – найменш чисельна. У таких реченнях повідомляють про зреалізовану результативну дію. Зокрема Б. Лепкий уживає незмінні дієслівні форми на *-но*, *-то* на позначення природно-фізичних явищ і дій, які не залежать від людської волі.

При головному члені, вираженим словами на *-но*, *-то*, можуть бути об'єктні поширювачі в непрямих відмінках іменників без прийменників і з іменником та інфінітивом, а також обставини.

Рідкісними у творах Б. Лепкого є безособові речення, головний член яких виражений присудковим словом на зразок *біда*, *гріх*, *диво*, *досада*, *жаль*, *лінь*, *сором*, *шкода*, *пора*, *час*. Такі компоненти, функціуючи в ролі головного члена

безособового речення, утрачають зв'язок із парадигмою відмінювання. Структури з такими граматичними основами маркують психічний (зрідка фізичний) стан людини й узагалі істоти.

Четверту групу безособових речень виформовують речення, головний член яких виражений словами категорії стану. Найбільше зафіксовано речень із головним членом на зразок *весело, сумно, тихо* тощо.

Серед поширювальних членів у таких реченнях можуть бути обставини місця та непрямі поширювачі об'єктного типу у формі родового й давального відмінків. Однак іноді важливої ролі вони не відіграють: головний член безособової конструкції в певному контексті здатний самотійно виражати основне смислове навантаження. Речення цього різновиду, крім предикативних прислівників, можуть мати у своїй структурі дієслова-зв'язки *є, було, стало* теперішнього й минулого часів.

У реченнях з предикативними словами *(не) можна, (не) треба, годі*, що означають стан людини, головний член має часто складену форму, оскільки здатне сполучатися з інфінітивом і допоміжним дієсловом.

Окрему підгрупу виформовують речення, головний член яких виражений заперечним словом *нема (немає)*. Обов'язковим елементом структури таких речень є непрямий додаток у формі родового відмінка, що вказує на особу або предмет, відсутність якого стверджується. Функцію *нема (немає)* може заступати заперечна частка *ні (ані)*. Такі конструкції мають значення теперішнього часу, трапляються здебільшого в авторських описах, оповідях.

Інший різновид безособових речень цієї підгрупи – це структури, у яких головним членом є заперечні займенники *ніким, нічим* та заперечний прислівник *ніде* й інфінітив. Подібні речення передають повідомлення про стан особи або навколишнього середовища.

Безособові речення у творах Б. Лепкого трапляються досить часто й надають художній мові особливого психологізму, гнучкості, співучості, змістового й стилістичного врізноманітнення.

Виконане дослідження має *прикладне значення* для вивчення теми „Односкладні речення. Безособове речення” у 8 класі базової школи, та у перспективі в профільній школі. За результатами проведеного *констатувального експерименту* з'ясовано, які певні труднощі можуть поставати під час синтаксичного розбору односкладних безособових речень. Вони стосуються таких моментів:

1. Розрізнення односкладних безособових речень і простих двоскладних загалом, а також двоскладних неповних із пропущеним головним членом (У перших українських граматиках виокремлювали „безпідметові” та „безприсудкові” односкладні речення (О. Синявський). Цікаво, що безпідметові образно називали ще „вдовими” (П. Залозний), проводячи аналогію з родинним життям).

2. Виокремлення головного члена безособового речення, його морфологічна та семантична характеристика (Головний член односкладного речення – специфічне, особливе синтаксичне явище: по-перше, він один утворює граматичну основу речення, а по-друге, його не можна називати „підметом” або „присудком”, адже підмет і присудок як головні члени (лише!) простого двоскладного речення взаємопов'язані (координовані). Цікаво, що в найновіших працях із синтаксису головний член односкладного речення називають так: „суперпідмет”, „суперприсудок”, „лжепідмет”, „лжеприсудок”).

3. Розмежування безособових речень з дієслівними формами на *-но*, *-то* в позиції головного члена та двоскладних речень.

4. З'ясування статусу безособових речень із головним членом-дієсловом буття, наявності, існування.

5. Синоніміка безособових речень із двоскладними та односкладними означено-особовими та неозначено-особовими.

Уважаємо, що для подолання зазначених труднощів варто використовувати *традиційні, випробувані часом методи* (бесіда з учителем (евристична бесіда), спостереження учнів / учениць над мовою, робота з підручником, метод вправ, усний виклад (розповідь, пояснення), а також

інноваційні особистісно орієнтовані методи (метод проєктів, рольові ігри (роль письменника, редактора, учителя тощо), кейс-метод (ситуаційний), метод наслідування) тощо.

Зокрема метод проєктів передбачає роботу в групах із чітким розподілом завдань для кожного учасника. Його використовують під час очного, дистанційного чи змішаного навчання, коли учнівству потрібно здійснити наукове дослідження якогось багатоаспектного мовного явища або розв'язати проблемну ситуацію, або виконати творче завдання. У такий спосіб учитель / учителька мають змогу виформовувати не лише предметні компетентності, а й привчають здобувачів середньої освіти швидко підлаштовуватися під динамічні умови життя і професійної діяльності в глобалізованому світі, продукувати ідеї, бути лідерами тощо.

Метод проєктів – це дієвий інструмент моніторингу знань, умінь і ціннісних орієнтирів, а також мотиватор учнів / учениць до пошуку й засвоєння навчального матеріалу через самостійний аналіз проблеми, дослідження, розвиток компетентностей і самоосвіту (учитель при цьому радше консультант, координатор дослідницького процесу від конкретно-образного до абстрактно-логічного).

Дібраний та узагальнений фактичний матеріал про специфіку односкладних безособових речень, їхні стилістичні функції в індивідуальному стилі Б. Лепкого, синоніміку з двоскладними реченнями має *перспективу* подальшого дослідження в плані синтаксичної варіантності в різних стилях сучасної української літературної мови.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алісійчук О. С., Федорчук В. В. Проектна діяльність у процесі опанування навчальними дисциплінами у ВНЗ : навч.-метод. посібник. Кам'янець-Подільськ, [б. в.], 2006. 31 с. [Електронний ресурс]. URL : <https://www.calameo.com/read/005652160f473a0aa9d92>
2. Бакинська Т. Проектувальна діяльність – основа взаємодії вчителя і учня. *Початкова школа*. 2003. № 7. С. 59–62.
3. Беліменко Л. Актуальність і значущість проектної діяльності. *Початкова школа*. 2011. № 6. С. 38–39.
4. Бодько Л. Метод проектів як засіб реалізації особистісно-орієнтованого навчання. *Початкова школа*. 2013. № 10. С. 1–4.
5. Бугайова Н. Дослідницька робота учнів на уроках та в позаурочний час : навч. посібник. Олександрія, 2013. 66 с.
6. Ващенко О., Кравченко Т. Метод проектів і кооперативне навчання як засіб оптимізації вищої освіти. *Початкова школа*. 2013. № 10. С. 35–37.
7. Вихованець І. Р. Граматика української мови: Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
8. Волканова В. В. Словник методиста : методичний посібник. Київ : Основа, 2009. 192 с.
9. Гончаренко С. У. Педагогічні дослідження: методологічні поради молодим науковцям. Київ-Вінниця : ДОВ «Вінниця», 2008. 278 с.
10. Голуб Н. М., Проценко Л. І. Роль методу проектів у фаховій підготовці майбутніх учителів. *Українська мова і література в школі*. 2013. № 8. С. 15–19.
11. Городенська К. Г. Проблема двоскладності / односкладності в контексті історичного й дериваційного синтаксису. *Мовознавство: доп. та повідомл. IV Міжнар. конгр. українців*. Київ, 2002. С. 51 – 55.
12. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : монографія. Чернівці : Рута, 1999. 336 с.

13. Державний стандарт базової середньої освіти [затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 року № 898, зі змінами, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2022 року № 972]. URL: <https://mon.gov.ua/osvita-2/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrainska-shkola-2/derzhavniy-standart-bazovoi-serednoi-osviti>

14. Дубнюк З. І. Проектна діяльність на уроках української мови та літератури як важливий аспект компетентнісної освіти школярів. [Електронний ресурс]. URL : https://vozole1969.ucoz.ru/load/opis_dosvidu_roboti/1-1-0-4

15. Дудик П. С. Синтаксис сучасного українського розмовного літературного речення : монографія. Київ : Наукова думка, 1973. 284 с.

16. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ „Академія”, 2010. 382 с.

17. Єлькін А. Проектна технологія навчання: данина моді чи нагальна потреба? [Електронний ресурс]. URL : <http://rm.pp.net.ua/blog/2008-12-10-37>. Назва з екрану.

18. Єрмоленко С. Я. Синтаксис і стилістична семантика : монографія. Київ : Наук. думка, 1982. 210 с.

19. Жаровська Н. В., Муляр Т. В. Метод проектів на уроках української мови та літератури. Тернопіль-Харків : Ранок, 2011. 144 с.

20. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис: монографія. Донецьк : ДонДУ, 2001. 662 с.

21. Закон України „Про повну загальну середню освіту” (стаття 11). [затверджений Верховною радою 2020 року № 31, ст. 226, зі змінами, затвердженими від 21 серпня 2025 року № 4574-IX]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>

22. Залозний П. Коротка граматика української мови. Ч. 2 : Синтаксис. Київ : Друкарня 1-ї Київської Друкарської Спілки. 1917. 70 с.

23. Каліманова О. Проектні технології на уроках української мови і літератури. [Електронний ресурс]. URL : gurivka-school.edukit.mk.ua > Files > downloads. – Назва з екрану.

24. Кротевич Є., Родзевич Н. Словник лінгвістичних термінів / за заг. ред. Є. В. Кротевича. Київ : Вид-во АН УРСР, 1957. 236 с.

25. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : [у 2 ч.]. Київ : Рад. шк., 1959–1961. Ч. 2 : Синтаксис : підруч. для ф-тів мови і л-ри пед. ін-тів. 1961. 284, [1] с.

26. Коваль Л. Семантико-синтаксична основа головного компонента односкладних речень в українській мові. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 316 с.

27. Кульбабська О. В., Олійник Л. І. Варіантність синтаксичних конструкцій в українській літературній мові : монографія. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2025. 304 с. URL:

<https://archer.chnu.edu.ua/handle/123456789/12891>

28. Кульбабська О. В., Шатілова Н. О. Основи мовознавчих досліджень (модульний курс) : навч. посібник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2016. 344 с.

29. Кульбабська О. В., Шатілова Н. О. Крок у професію. Методика викладання української мови у вищій школі : навч. посібник. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2022. 384 с.

30. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис : [підручник] / за ред. Л. А. Булаховського. Київ : Рад. шк., 1951. Т. 2. 408 с.

31. Курило О. Уваги до сучасної української літературної мови. Київ : Основи, 2004. 303 с.

32. Лепкий Б. С. Казки. Київ : Веселка, 1991. 96 с.

33. Лепкий Б.С. Крутіж : Іст. повісті. Київ : Веселка, 1992. 390 с.

34. Лепкий Б.С. Мотря: Історична повість. Київ : Дніпро, 1992. 463 с.

35. Лепкий Б.С. Не вбивай. Батурин: Історичні повісті. Київ : Дніпро, 1992. 534 с.

36. Лепкий Б.С. Поезії. Київ : Рад. письменник, 1990. 383 с.

37. Лепкий Б.С. Твори : у 2-х т. Київ : Дніпро, 1991. Т. 2 : Повість. Спогади. Виступи. 719 с.

38. Лук'янець О. Л., Лук'янець Т. Л., Петрунько О. В. Констатувальний експеримент: ознаки, можливості та проблеми проведення. Наукові здобутки студентів Факультету психології, соціальної роботи та спеціальної освіти. 2016. № 2(4). URL: <https://studscientist.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/54> (дата звернення: 05.10.2025)

39. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення : монографія. Київ : АН УРСР, 1966. 324 с.

40. Мойсієнко А. К., Арібжанова І. М., Коломийцева В. В. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис : підручник. Київ : Знання, 2010. 374 с.

41. Нищета В. А. Метод проектів як засіб формування життєвих компетенцій у старшокласників у процесі навчання українознавчих предметів / В. А. Нищета. [Електронний ресурс]. URL : <http://www.disslib.org/metod-proektiv-jak-zasib-formuvannja-zhyttyevoyi-kompetentnosti-starshoklasnykiv-u.html>

42. Німчинов К. Синтакс простого речення. Лекція XIII. *Загальний курс української мови* ; за наук.-метод. ред. Л. А. Булаховського. Харків, 1931. С. 1–39.

43. Нова українська школа: концептуальні засади реформування середньої освіти / за заг. ред. Грищенка М. [Електронний ресурс]. Київ, 2016. URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

44. Огієнко І. Складня української мови (Ч. 10) : Частина перша. Жовква : Друкарня О. О. Василян, 1935. 195 с.

45. Огієнко І. Складня української мови (Ч. 10) : Частина друга : Головні й пояснювальні члени речення. Жовква : Друкарня О. О. Василян, 1938. 240 с.

46. Про затвердження рекомендацій щодо оцінювання результатів навчання учнів / учениць 5–9 класів. Наказ МОНУ від 02.08.2024 р. № 1093. URL: <https://mon.gov.ua/npa/pro-zatverdzhennia-rekomendatsii-shchodo-otsiniuvannia-rezultativ-navchannia>

47. Сектор освіта – Нова українська школа. [Електронний ресурс]. URL: <https://decentralization.gov.ua/education/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення 27.05.2025).

48. Сидоренко В. Формування синтаксичної й пунктуаційної компетентностей учнів 8–9 класів засобами технології кооперативного навчання. [Електронний ресурс]. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/9428/1.pdf> (дата звернення 06.11.2025).

49. Синявський О. Норми української літературної мови. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2018. XX, 368 с. Репринт з вид-ня 1931 р. (Серія „Українська граматична класика”).

50. Сисоєва С. О., Кристопчук Т. Є. Методологія науково-педагогічних досліджень : підручник. Рівне : Волинські обереги, 2013. 360 с.

51. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання : навч. посібн. для студ. філол. ф-тів ун-тів. Київ : Вища шк., 1994. 670 с.

53. Словник педагогічних та психологічних термінів / відп. за вип. Г. І. Білянін. Вижниця : Чернівці, 2013. 135 с.

54. Статівка А. М. Констатувальний експеримент у системі методів лінгводидактичного та методичного досліджень. *Викладання мов у вищих навчальних закладах освіти на сучасному етапі. Міжпредметні зв'язки : наук. дослідж., досвід, пошуки* : зб. наук. пр. 2021. Вип. 38. С. 189–204.

55. Стринатко М. Формування здоров'язбережувальної компетентності учнів на уроках української мови. *Волинська весна: перші паростки науки*: збірник матеріалів ІХ Всеукраїнської студентської науково-практичної онлайн-конференції (12 березня 2025 року, Комунальний заклад вищої освіти «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради) / уклад. С. Марчук, Н. Борбич, І. Ковальчук. Луцьк : ФОП Мажула Ю. М., 2025. С. 320–324. URL: https://lpc.in.ua/wp-content/uploads/2025/03/zv_volyn.-vesna_2025.pdf

56. Стринатко М. Типологічна класифікація навчальних проєктів. *Матеріали студентської наукової конференції Чернівецького національного*

університету (12–13 травня 2025 р.). Філологічний факультет. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2025. С. 177–178. URL: <https://www.chnu.edu.ua/media/qcuff4wf/2025-filolohichnyi-f-t.pdf>

57. Стринатко М. Творчий розвиток школярів на уроках української мови засобами інтерактивних методів навчання. *Освіта в євроінтеграційному та національному вимірах* : збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції (Суми, 15 квітня 2025 р.). Суми : СДПУ ім. А. С. Макаренка, 2025. С. 163–165.

58. Сулима М. Українська фраза. Коротенькі начерки : посібн. і підручн. для профшкіл і педвузів. Харків : Рух, 1928. 102 с. URL: <https://r2u.org.ua/node/186>

59. Сучасна українська літературна мова : Синтаксис / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. Київ : Наук. думка, 1972. 515 с.

60. Типова освітня програма для 5–9 класів закладів загальної середньої освіти (Наказ МОНУ № 1120 від 09.08.2024 р.). URL: <https://surl.li/mtfems>

61. Тунда Т. А. Формування предметної компетентності на уроках української мови та літератури в контексті інноваційного освітнього простору (з досвіду роботи). [Електронний ресурс]. URL: <https://surl.li/inqprnd>

62. Чирва Г. М. Безособові речення. *Українська мова та література в школі*. 1969. № 3. С. 22–34.

63. Шерех Ю. Нарис сучасної української літературної мови. (Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства. Ч. 3.). Мюнхен: Молоде життя, 1951. 396 с. URL: <https://lib.in.ua/159510-narys-suchasnoi-ukrainskoi-literaturnoi-movy/>

64. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : [підручник]. Київ : Академія, 2004. 408 с.

II. Корпус шкільних підручників і модельних програм

65. Голуб Н., Горошкіна О. Українська мова : підручник для 8 класу ЗЗСО. Київ : Грамота, 2025. 256 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2900-ukrainska-mova->

golub-8-klas-2025.html

66. Заболотний О., Заболотний В. Українська мова : підручник для 8 класу ЗЗСО. Київ : Генеза, 2025. 288 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2902-ukrainska-mova-zabolotnyi-8-klas-2025.html>

67. Авраменко О., Тищенко З. Українська мова : підручник для 7 класу ЗЗСО. Київ : Грамота, 2025. 184 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2899-ukrainska-mova-avramenko-8-klas-2025.html>

68. Онатій А., Ткачук Т. Українська мова : підручник для 8 класу ЗЗСО. Київ : Літера ЛТД, 2025. 288 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2903-ukrainska-mova-onatii-8-klas.html>

69. Літвінова І., Якименко О. Українська мова : підручник для 8 класу ЗЗСО. Харків : Ранок, 2025. 267 с. URL: <https://pidruchnyk.com.ua/2901-ukrainska-mova-litvinova-8-klas-2025.html>

70. Фонарюк Т., Кульбабська О., Костіна-Кніжницька А. Українська мова : підруч. для 8 кл. з навч. румун. мовою закл. заг. серед. осв. (з аудіосупроводом). Львів : Світ, 2025. 264 с. URL: https://svit.gov.ua/download_a/Ukr_mova_dla_rumun_8_klas_apr.pdf

71. Глазова О. П. Українська мова : підручник 8 кл. закладів загальної середньої освіти. Х. : Вид-чий дім «ФОЛІО», 2016. 288 с.

72. Єрмоленко С. Я., Сичова В. Т., Жук М. Г. Українська мова : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Грамота, 2016. 272 с.

73. Караман С. О., Горошкіна О. М., Караман О. В., Попова Л. О. Українська мова : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Вид-во «Літера», 2016. 296 с.

74. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова : підруч. для 8 кл. загальноосвіт. навч. закл. Київ : Генеза, 2016. 224 с.

75. Модельна навчальна програма „Українська мова. 5–6 класи” для закладів загальної середньої освіти (у редакції 2023 р.) (авт.: *Голуб Н. Б., Горошкіна О. М.*) – Наказ Міністерства освіти і науки України від 10.10.2023 року № 1226. URL: <https://salo.li/ffEAC53>

76. Модельна навчальна програма „Українська мова. 5–6 класи” для закладів загальної середньої освіти (авт.: *Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.*) – Наказ Міністерства освіти і науки України від 12.07.2021 № 795. URL: <https://salو.li/b993db7>

77. Модельна навчальна програма „Українська мова. 7–9 класи” для закладів загальної середньої освіти (авт.: *Голуб Н. Б., Горошкіна О. М.*) – Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883). URL: <https://salو.li/3c066aD>

78. Модельна навчальна програма „Українська мова. 7–9 класи” для закладів загальної середньої освіти (авт.: *Заболотний О. В., Заболотний В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попова Т. Д.*) – Наказ Міністерства освіти і науки України від 24.07.2023 № 883. URL: <https://salو.li/9ff5B84>

79. Модельна навчальна програма „Українська мова. 5–9 класи” для закладів загальної середньої освіти (авт.: *Полторацька А. Я., Сафонов Ю. М., Нестеренко Н. В.*) – Наказ Міністерства освіти і науки України від 18.10.2024 № 1475. URL: <https://salو.li/7666BAC>

ДОДАТКИ

**Порівняльний аналіз модельних навчальних програм (МНП)
з української мови для 5–9 класів**

МНП „Українська мова. 7–9 класи” Голуб Н. Б., Горошкіної О. М.		
<i>Мета навчання української мови:</i> - „пізнання мови як цілісної системи, що забезпечує розвиток людини (мислення, пізнання світу, комунікацію, самовираження та самовдосконалення, емоційний світ тощо), різні види діяльності, а також функціонування суспільства” [с. 2]; - „формування компетентного мовця, патріота, носія духовності, культури й традицій українського народу” [там само].		
8 клас. Односкладні речення. Безособове речення		
<i>Мовна змістова лінія</i> 7 + 3 (есе + к / р + аналіз к / р)		
Очікувані результати	Зміст навчального предмета	Види навчальної діяльності
„розрізняє синтаксичні одиниці різних рівнів на основі аналізу їхніх характерних ознак і функцій у мовленні, виявляє системні міжрівневі зв’язки між ними, типові закономірності їх функціонування на основі узагальнення власних спостережень” [с. 17]; „творчо використовує широкий спектр мовних засобів, обираючи з-поміж запропонованих варіантів нестандартні рішення, виявляючи художньо-образне, асоціативне мислення” [с. 17]; „аналізує виучувані мовні явища в усному мовленні, текстах і робить важливі висновки щодо функціонування та доцільності їх використання” [с. 17];	„Односкладне речення. Односкладні речення з головним членом-підметом (називні). Односкладні речення з головним членом-присудком (означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові)” [с. 17].	„Пізнавальна діяльність (визначення граматичних особливостей і комунікаційної доцільності односкладних речень; розподіл речень на види; виявлення односкладних речень у тексті; перетворення двоскладних речень на односкладні й навпаки; засвоєння особливостей функціонування односкладних речень; добір власних прикладів тощо)” [с. 17]. „Текстова діяльність (переказування тексту; редагування тексту; перекодування інформації з текстової у форму рухів і жестів; розпізнавання в тексті односкладних речень смислового й комунікативного навантаження їх; виписування речень, обґрунтування належності їх до типу речень; складання речень тощо)” [с. 17].

„створює художні тексти різних типів, аргументуючи свою позицію” [с. 17].		„Мовленнєва діяльність (усне висловлення на задану тему; діалогівання на визначену тему; коментар до обраної проблеми тощо)” [с. 17].
МНП „Українська мова. 7–9 класи” Заболотного О. В., Заболотного В. В., Лавринчук В. П., Плівачук К. В., Попової Т. Д.		
<i>Мета навчання української мови:</i> „формування компетентного мовця, національно свідомої духовно багатой мовної особистості” [с. 2].		
8 клас. Односкладні речення. Безособове речення		
<i>Мовна лінія</i>		
Очікувані результати	Зміст навчального предмета	Види навчальної діяльності
<i>Учень / учениця:</i> „адекватно реагує на почуте, демонструючи розуміння комунікативних намірів співрозмовника; - формулює уточнювальні запитання до почутого для його розуміння” [с. 39]; „виявляє важливі деталі почутого повідомлення для ілюстрування власного розуміння почутого; - характеризує особливості структури тексту, визначаючи функції та роль мовних засобів у ньому” [с. 39].	„Граматична основа односкладного речення. Типи односкладних речень. Односкладні означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові та безособові речення. Роль їх у мовленні. Синонімія односкладних і двоскладних речень. Односкладні називні речення” [с. 17].	„Розпізнавання, виписування та групування різних типів односкладних речень. Визначення способу вираження головного члена в односкладному реченні. Складання односкладних речень різних типів відповідно до комунікативного завдання. Перебудова односкладних речень на синонімічні двоскладні й навпаки. Лінгвістичне мінідослідження („Односкладні безособові речення в пейзажному описі” тощо)” [с. 38]. „Складання алгоритму розпізнавання типів односкладних речень. Уживання односкладних речень як заголовків. Перебудова нетипових для української мови синтаксичних конструкцій із пасивними дієсловами з постфіксом -ся на природні для українського синтаксису односкладні безособові речення з дієслівними формами на -но, -то (практично)” [с. 38]. „Редагування односкладних

		безособових речень (із дієслівними формами на <i>-но, -то</i>), у яких ужито іменник в орудному відмінку на позначення суб'єкта дії (<i>практично</i>)” [с. 38]. Визначення на слух односкладних речень у текстах пісень” [с. 38].
МНП „Українська мова. 5–9 класи” Полторацької А. Я., Сафонова Ю. М., Нестеренко Н. В.		
Цілі навчання української мови: „формування компетентностей, необхідних для соціалізації мовців та їх громадської активності, свідомого вибору подальшого життєвого шляху та самореалізації, виховання шанобливого ставлення до родини, культурних та національних цінностей українського народу; утілення стратегії вільної комунікації; розвиток соціально-емоційного інтелекту” [с. 3].		
8 клас. Односкладні речення. Безособове речення		
Мовна лінія		
Очікувані результати	Зміст навчального предмета	Види навчальної діяльності
<i>Учень / учениця:</i> „знає види односкладних речень, пояснює будову односкладних речень кожного з типів; розрізняє речення односкладні й двоскладні; конструює односкладні речення вивчених видів, а також двоскладні речення; правильно використовує їх у власному мовленні; правильно будує речення, використовуючи виражальні можливості односкладних і двоскладних речень; вживає в мовленні речення односкладні та двоскладні як синтаксичні синоніми; доречно вживає різні види речень у діалозі / монолозі; правильно інтонує речення; складає творчі тексти з використанням	„Односкладні прості речення з головним членом у формі присудка (<i>означено-особові, неозначено-особові, узагальнено-особові, безособові</i>)” [с. 24]. „Уживання односкладних безособових речень у публіцистичному стилі. Односкладні прості речення з головним членом у формі підмета (<i>називні</i>)” [с. 24]. Особливості вживання односкладних речень” [с. 24].	„Письмова відповідь на поставлене запитання як елемент моделювання речень різних типів (односкладних, двоскладних, поширених, непоширених), створення мініпроектів / медіапроектів, презентацій, флешкарт з означених тем, тестування” [с. 25].

односкладних речень різних типів” [с. 24].		
---	--	--

**Рівні й критерії формуального оцінювання знань і вмінь учнівства
з теми „Односкладні речення. Безособові речення” (за: [46])**

№ з/п	Рівні оцінювання	Критерії формуального оцінювання
1.	ВИСОКИЙ (10–12 б.)	<i>Учень /учениця:</i> - „оцінює отриману з різних джерел інформацію про односкладні (у т. ч. і безособові речення), доцільно використовує її в різних ситуаціях; - виконує пошукові, творчі завдання, зокрема під час роботи в групі, що демонструють вправність і індивідуальність в уживанні односкладних речень і безособових як їхнього підтипу; - адаптує різні способи виконання завдань високо рівня відповідно до змінюваних умов, ураховуючи ризики й прогножуючи наслідки; - створює власні висловлення різних письмових жанрів (зокрема повідомлення в цифровому середовищі), використовуючи різноманітні безособові речення та враховуючи мету й адресата. - виконує самостійно або в групі дослідницькі завдання, мініпроекти з виучуваної теми (від постановки проблеми до представлення результатів), спираючись на системні знання про мовні та мовленнєві одиниці, мовні та літературні явища й визнаючи можливість множинних поглядів” [с. 16; Додаток 2].
2.	ДОСТАТНІЙ (9–7 б.)	<i>Учень /учениця:</i> - „зіставляє, порівнює за визначеними критеріями почуте від учителя або ін. особи про специфіку односкладних (у т. ч. безособових) речень, наводить аргументи й приклади щодо почутого; - виконує окремі пошукові завдання з виучуваної теми за запропонованим алгоритмом, зокрема під час роботи в групі, за потреби звертаючись по допомогу; - розв’язує проблемні ситуації відомим способом під керівництвом учителя; - виконує окремі пошукові завдання за запропонованим алгоритмом, зокрема під час роботи в групі, за потреби звертаючись по допомогу; - створює власні висловлення різних письмових жанрів, використовуючи стандартні мовні засоби, припускаючись різного виду помилок; - частково коригує написане щодо змісту та форми (орфографія, пунктуація, граматичні форми слів)” [с. 14].
3.	СЕРЕДНІЙ (6–4 б.)	<i>Учень /учениця:</i> - „застосовує частину основної інформації про односкладні та безособові речення, що її отримує від учителя (інших осіб) або із запропонованих джерел для виконання навчальних завдань;

		- загалом відповідає на запитання за змістом почутого; - виконує репродуктивні завдання / навчальні дії за запропонованим алгоритмом під керівництвом учителя, зокрема під час роботи в групі; - долучається до спілкування в межах запропонованої теми, використовуючи прості фрази, припускаючись різного виду помилок; - створює власні висловлення різних письмових жанрів за зразком, демонструючи при цьому утруднення в дотриманні мети та врахуванні адресата, записує висловлення в довільній формі, обмежено використовує односкладні речення загалом і безособові зокрема; - коригує власний текст лише за допомоги вчителя” [с. 13].
4.	ПОЧАТКОВИЙ (3–0 б.)	<i>Учень /учениця:</i> - „відтворює незначну частину інформації про односкладні речення та безособові як їхній підтип, яку отримує від учителя (інших осіб) або із запропонованих джерел; - відповідає на частину простих запитань за змістом почутого, припускається змістових і логічних помилок; - виконує частину простих репродуктивних завдань / навчальних дій за наданим зразком за допомогою вчителя, але при цьому використовує стандартні мовні засоби, припускаючись різного виду помилок; - відтворює висловлення різних письмових жанрів за наданим шаблоном зі зміною предмета повідомлення і частково записує їх, демонструючи усвідомлення окремих фактів і елементарних уявлень; - частково корегує власний текст за допомогою вчителя, використовуючи прості однотипні фрази” [с. 11–12].